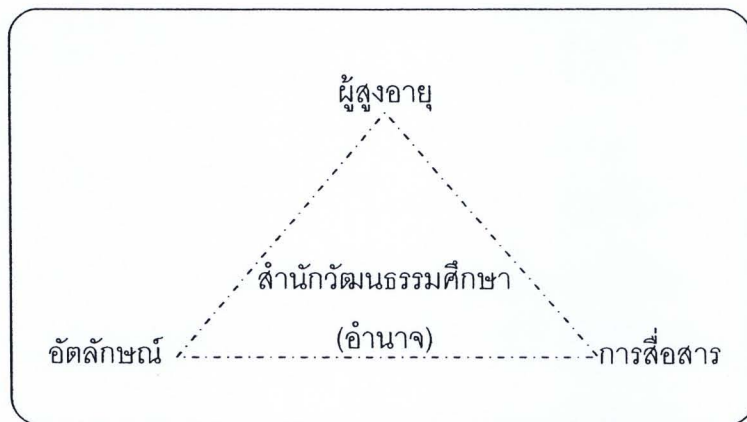

บทที่ 2

แนวคิดและทฤษฎีที่เกี่ยวข้อง

เกริ่นนำ

เพื่อตอบปัญหาของงานวิจัยเรื่อง “การสื่อสารกับวาทกรรมอัตลักษณ์ผู้สูงอายุในสังคมไทย” งานวิจัยชิ้นนี้จึงวางอยู่บนสำนักวัฒนธรรมศึกษา (cultural studies) ซึ่งจะสนใจการศึกษาผู้สูงอายุในสองด้าน ด้านแรก สังคมจะสื่อสารหรือกำหนดความหมายวาทกรรมอัตลักษณ์ผู้สูงอายุเช่นไร มีการเปลี่ยนแปลงหรือไม่ ในอีกด้านหนึ่ง ก็จะพิจารณาในมุมกลับกันว่าผู้สูงอายุจะให้การสื่อสารวาทกรรมในการต่อสู้/ต่อรองความหมายของอัตลักษณ์ผู้สูงอายุที่สังคมกำหนดให้หรือไม่อย่างไร จากมิติทั้งสองด้าน งานวิจัยนี้ประกอบด้วยแนวคิดสำคัญ 3 แนวคิด คือ ผู้สูงอายุ อัตลักษณ์ในฐานะผลลัพธ์ของวาทกรรม และการสื่อสารและการสร้างวาทกรรม และทั้งสามแนวคิดก็เชื่อมร้อยกันภายใต้สำนักวัฒนธรรมศึกษาซึ่งสนใจมิติเรื่องอำนาจ ดังแผนภาพด้านล่างนี้

รูปภาพที่ 3 แนวคิดหลักในงานวิจัยนี้

แนวคิดแรก คือ **ผู้สูงอายุ** เติบโตขึ้นมาในช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่สองเป็นต้นมา ในหมู่นักวิชาการหลากหลายสาขา ทั้งประชากรศาสตร์ การเมือง สังคม วัฒนธรรม การแพทย์และการสื่อสาร จนเรียกว่า “สหวิทยาการ” (interdisciplinary) ส่วนหนึ่งมาจากปริมาณผู้สูงอายุในสังคมโลกที่มีมากขึ้น ด้วยความหลากหลายของศาสตร์ที่เข้ามาศึกษาจึงมีแนวทางการศึกษาที่หลากหลาย นับตั้งแต่ ชีววิทยา จิตวิทยา และสังคม สำหรับในงานวิจัยชิ้นนี้จะมุ่งเน้นการศึกษา

ตามแนวทางสังคมในสำนักวัฒนธรรมศึกษา ซึ่งสนใจการสร้างวาทกรรมอัตลักษณ์ของผู้สูงอายุว่า ผู้สูงอายุคือใคร สังคมได้กำหนดความหมายของผู้สูงอายุอย่างไร และผู้สูงอายุนิยามตนเช่นไร

แนวคิดที่สอง คือ **อัตลักษณ์** เป็นหนึ่งในหัวข้อการศึกษาของสำนักวัฒนธรรมศึกษา ซึ่งสนใจการนิยามความหมายตัวตนของมนุษย์ ในยุคแรกอาจจะสนใจประเด็นเรื่องสตรี สีมูว ชนชั้น ทว่า ในทศวรรษที่ 1980 เป็นต้นมา แนวคิดเรื่องอัตลักษณ์ก็ขยายสู่การศึกษาผู้สูงอายุ ภายใต้งานวิจัยนี้ อัตลักษณ์ของผู้สูงอายุจะถูกนิยามภายใต้การสื่อสารความหมายจากอำนาจของ สถาบันต่างๆ ในสังคม ทั้งการแพทย์ การเมือง ฯลฯ หรือที่เรียกว่า “วาทกรรม” กล่าวอีกนัยหนึ่ง อัตลักษณ์เป็นผลลัพธ์ของวาทกรรม นอกจากนั้นยังขยายมิติการศึกษาไปสู่การที่มนุษย์จะสร้าง วาทกรรมเพื่อสื่อสารความหมายของตนออกไป สำหรับในกรณีของอัตลักษณ์ผู้สูงอายุก็คือการ อธิบายว่า ผู้สูงอายุนั้นจะมีอำนาจในการสื่อสารและนิยามความหมายตัวตนอย่างไร ภายใต้งานวิจัย หรือกฎเกณฑ์ที่คนอื่นๆ และสังคมกำหนดให้

แนวคิดที่สาม ก็คือ **การสื่อสารกับผู้สูงอายุ** เป็นแนวคิดสำคัญที่ช่วยอธิบายให้เห็นถึง การที่ผู้สูงอายุจะใช้เครื่องมือคือ “การสื่อสาร” เพื่อจะช่วยกำหนดความหมายของอัตลักษณ์ของ ผู้สูงอายุ เช่น การสื่อสารระหว่างบุคคล การสื่อสารมวลชน สื่อสมัยใหม่ สื่อพื้นบ้าน นอกจากนั้น แนวคิดการสื่อสารยังสัมพันธ์กับ “วาทกรรม” คือ วาทกรรมเป็นรูปแบบและวิธีใช้การสื่อสารชนิด พิเศษคือการสื่อสารเชิงอำนาจจากสถาบันต่างๆ ที่พยายามสร้างความหมายบางประการให้กับ ผู้สูงอายุ ตลอดจนตัวผู้สูงอายุเองก็ต้องใช้วาทกรรมในการต่อสู้และต่อรองความหมาย แนวคิดนี้จึง เสมือนเส้นเชื่อมระหว่างแนวคิดแรกและแนวคิดที่สอง

และเพื่อจะเข้าใจแนวคิดทั้งสามโดยละเอียด ผู้วิจัยจะนำเสนอแนวคิดทั้งหมดตามลำดับ พร้อมทั้งนำเสนอให้เห็นงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง และในท้ายที่สุดก็จะแสดงให้เห็นกรอบการวิจัย

1. ผู้สูงอายุ

ด้วยความที่ปริมาณของประชากรผู้สูงอายุทวีสูงขึ้นทั่วโลก อันเป็นเหตุมาจากอัตราการ เกิดที่สูงขึ้นในยุค Baby boom (หรือภายหลังสงครามโลกครั้งที่สองเป็นต้นมา) รวมถึงอายุที่ยืน ยาวจากการแพทย์ที่พัฒนาขึ้น ส่งผลให้สังคมโลกเริ่มพัฒนาสู่สังคมสูงอายุ (aging society) กล่าวคือ มีผู้สูงอายุจำนวนมากในสังคม จากการคาดการณ์พบว่า ในประเทศพัฒนาในอนาคตปี ค.ศ. 2050 จะมีประชากรสูงอายุมากถึง 3 ส่วนของประชากรทั้งหมด โดยที่อัตราผู้สูงอายุจะ มากกว่า (Peace, Kohli, Westerhof and Bond, 2007) นี้เอง จึงทำให้นักวิชาการในด้านต่างๆ เริ่มให้ความสนใจผู้สูงอายุเพิ่มขึ้นนับตั้งแต่หลังสงครามโลกครั้งที่สองเป็นต้นมา

เพื่อความเข้าใจผู้สูงอายุให้ลึกซึ้งขึ้น ผู้วิจัยจึงได้แบ่งแยกการศึกษาผู้สูงอายุออกเป็นสามทิศทาง คือ ทิศทางแรก จะเน้นการศึกษาผู้สูงอายุตามศาสตร์ต่างๆ หลายแขนงผสมผสานรวมกันในลักษณะสหวิทยาการ (interdisciplinary) เรียกว่า “ศาสตร์ผู้สูงอายุ” / “ชราภาพวิทยา” / “ชราวิทยา” / “วิทยาการผู้สูงอายุ” (gerontology) อาทิ การแพทย์ จิตวิทยา สังคมวิทยา มานุษยวิทยา สังคมสงเคราะห์ ประชากรศาสตร์ สถิติศึกษา ศาสนา และการสื่อสาร

สำหรับทิศทางที่สองนั้นจะมุ่งเน้นการศึกษาผู้สูงอายุตามความแตกต่างด้านเวลาและพื้นที่ตามแนวคิดของนักทฤษฎีด้านสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา ซึ่งจะอยู่บนพื้นฐานความเชื่อที่ว่า ผู้สูงอายุแต่ละช่วงเวลาและพื้นที่จะมีความแตกต่างกัน

และทิศทางที่สามจะมุ่งพิจารณาเฉพาะผู้สูงอายุในสังคมไทย รายละเอียดดังต่อไปนี้

1.1 ทิศทางแรก การศึกษาผู้สูงอายุตามศาสตร์ที่เกี่ยวข้อง

ดังที่กล่าวไปแล้วว่า ศาสตร์ด้านผู้สูงอายุมีลักษณะที่ผสมผสานและหลากหลาย จึงมีนักวิชาการหลายท่านได้จัดแบ่งการศึกษาผู้สูงอายุ อาทิ สมศักดิ์ ศรีสันติสุข (2539) Hazan (1994) Phillipson (1998) และ Bengton, Putney and Johnson (2005) การจัดแบ่งของแต่ละท่านจะมีความเหมือนและแตกต่างกันตามศาสตร์ของตน แต่โดยรวมนั้นสามารถจำแนกออกเป็น 3 แนวทาง คือ (1) ชีววิทยา (2) จิตวิทยาสังคม และ (3) สังคมศาสตร์ ถึงแม้ว่า ผู้วิจัยจะใช้สำนักวัฒนธรรมศึกษาที่อยู่ภายใต้แนวทางสังคมศาสตร์ก็ตาม แต่จำเป็นต้องเข้าใจแนวทางอื่นๆ เนื่องจากสำนักวัฒนธรรมศึกษานั้นจะสนใจมิติของทั้งตัวผู้สูงอายุและสภาพสังคม รวมถึงชีววิทยาและจิตวิทยาสังคมควบคู่กัน นอกจากนั้นหากพิจารณาในเชิงวาทกรรมหรือการสื่อสารที่เกี่ยวข้องกับอำนาจและความรู้ยังเป็นหัวใจสำคัญของการศึกษาสำนักวัฒนธรรมศึกษาก็อาจกล่าวได้ว่า ศาสตร์ทั้งสามก็คือวาทกรรมอีกรูปแบบหนึ่งที่ว่าด้วยผู้สูงอายุ ในที่นี้ จึงจะนำเสนอให้เห็นพอสังเขป ดังต่อไปนี้

(1) ชีววิทยา

ทฤษฎีชีววิทยาคือทฤษฎีที่มุ่งศึกษา “ร่างกาย” ของผู้สูงอายุ โดยสนใจในมิติ “ความเสื่อมถอย” (senile) ของร่างกายเมื่ออายุเพิ่มมากขึ้น (Westendorp and Kirkwood, 2007) และในบางครั้งบางคราวก็ผนวกกับแนวคิดเรื่อง “โรค” โดยพิจารณาว่า อาการแก่ตัวก็จะมีนัยยะความเป็นโรคแห่งความเสื่อม (degenerative disease) เช่น โรคเส้นเลือดอุดตัน โรคมะเร็ง โรคสมองเสื่อม โรคอ้วน วัณโรค นอนไม่หลับ กระดูกพรุน ข้อเสื่อม ผิวหนังเสื่อมสภาพ (อนันตสุข

ชวลิตธำรง, 2551: 103-104) ทั้งนี้ ผู้ที่สนใจการศึกษาในมิติดังกล่าวก็คือแวดวงการแพทย์และสาธารณสุข เพื่อเป้าหมายการเอาชนะร่างกายหรือ “สังขาร” ของคนชรา

McPherson (1983 อ้างถึงใน สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, 2539: 11-13) ได้แสดงให้เห็นเพิ่มเติมว่า ภายใต้ทฤษฎีชีววิทยาก็ยังคงมีทฤษฎีย่อยๆ ที่สนับสนุนการมองภาวะสูงวัยและทั้งหมดก็สอดคล้องกับวิธีคิดที่ว่า ความชราคือความเสื่อมถอยของร่างกาย อาทิ (1) **ทฤษฎีพันธุศาสตร์** (genetic theory) ซึ่งเชื่อว่า ความชราเกิดขึ้นจากพันธุกรรมโดยจะแสดงออกเมื่ออายุมากขึ้น เช่น ผมหงอก ศีรษะล้าน หลังค่อม (2) **ทฤษฎีเนื้อเยื่อ** (collagen theory) เชื่อว่า สารที่เป็นส่วนประกอบของเนื้อเยื่อกระดูกเพิ่มมากขึ้นและจับตัวกัน ส่งผลให้ collagen fiber หดสั้นเมื่อเข้าสู่ภาวะสูงวัยทำให้เป็นรอยเหี่ยวย่น (3) **ทฤษฎีทำลายตัวเอง** (auto immune theory) คือ การพิจารณาว่า ความชราเกิดจากร่างกายสร้างภูมิคุ้มกันน้อยลงและสร้างภูมิคุ้มกันทำลายตนเองมากขึ้นทำให้เกิดอาการเจ็บป่วยง่ายขึ้น (4) **ทฤษฎีความผิดพลาด** (error catastrophe theory) จะพิจารณาว่า เมื่อบุคคลอายุมากขึ้นจะค่อยๆ เกิดความผิดพลาดและจะเพิ่มมากขึ้นจนถึงทำให้เซลล์ต่างๆ ของร่างกายเสื่อมและหมดอายุ และ (5) **ทฤษฎีเรดิคัลอย่างอิสระ** (free radical theory) อยู่บนพื้นฐานว่า ร่างกายมนุษย์โดยเฉพาะเมื่ออยู่ในวัยสูงอายุมักจะมีเรดิคัลอิสระสูงมากทำให้เกิดความผิดปกติต่อยีน และทำให้คอลลาเจนและอีลาสติกซึ่งเป็นโปรตีนองค์ประกอบของเนื้อเยื่อยึดเหนี่ยวมากขึ้นทำให้เสียความยืดหยุ่นไป

อนงนุช ชวลิตธำรง (2551) แพทย์ด้านเวชศาสตร์วัยผู้เฒ่าหรือการชะลอวัยได้เสนอแนวคิดเพิ่มเติมว่า ความเสื่อมถอยอาจมิใช่เกิดเฉพาะในวัยชรา แต่อาจเกิดได้นับตั้งแต่วัยเด็กและวัยผู้ใหญ่ ยิ่งกว่านั้นยังเป็นกระบวนการที่ต่อเนื่องและใช้เวลา (continuous process) เช่น การรับประทานอาหารที่ผิดปกติ การไม่ออกกำลังกาย รวมถึงความเสื่อมที่มาจากการลดถอยลงของฮอร์โมนเพศและฮอร์โมนเจริญเติบโต ในทางการแพทย์จึงมีเครื่องมือที่เรียกว่า H-Scan เพื่อวัดอายุร่างกาย (biological age) ตรวจสอบอายุจริงกับอายุสมรรถภาพร่างกายว่าอยู่ในระดับเดียวกันหรือไม่ อันจะทำให้เห็นว่า ร่างกายเสื่อมถอยลงเร็วหรือช้า

และเนื่องด้วย ความชราและความเสื่อมถอยของร่างกายทำให้แวดวงการแพทย์หันมาให้ความสนใจในการ “ต่อสู้” “ต่อต้าน” และ “ชะลอ” ความชรา ด้วยวิธีการอันหลากหลาย อาทิ “เวชศาสตร์ชะลอวัย” (anti-aging medicine) เพื่อป้องกันความเสื่อมของร่างกาย เช่น การเสริมฮอร์โมนเพศให้กับวัยทอง (hormone displacement therapy) การใช้ยาไวอากร้าสำหรับชายวัยทอง การรับประทานอาหารและการออกกำลังกายที่ดี รวมถึงการผ่าตัดเสริมความงามเพื่อให้คืนกลับวัยหนุ่มสาว หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งคือคืนความเข้มแข็งให้กับผู้สูงอายุ

นอกเหนือจากนี้วงการแพทย์ในปัจจุบันยังได้เริ่มขยายสู่การพัฒนาให้เกิดอายุที่ยืนยาวขึ้น โดยเฉพาะการปรับปรุงและพัฒนาในระดับยีนในลักษณะวิศวกรรม (biomedical engineering) เพื่อมิให้เกิดการเสื่อมถอยของยีนที่จะทำให้ลายตนเอง ซึ่งเท่ากับว่าการแพทย์ก้าวไปสู่การลิขิตและจำกัดความชราได้ในไม่ช้านี้

อย่างไรก็ตาม แนวคิดดังกล่าวก็ได้รับการวิพากษ์วิจารณ์อย่างน้อยห้าด้าน คือ

ด้านแรก ในหมู่นักสังคมศาสตร์วิพากษ์มิติการแพทย์ว่า แฝงด้วยความไม่เท่าเทียมกันของชนชั้น เพศ และกลุ่มคน (Bond, Dittmann-Kohli, Westerhof and Peace, 2007) เพราะผู้ได้รับผลประโยชน์จากแนวทางการแพทย์มักจะจำกัดเฉพาะคนบางกลุ่มเท่านั้น กล่าวคือ ตัวผู้สูงอายุมีเงินมีรายได้ รวมถึงแพทย์และนักธุรกิจที่จับตลาดผู้สูงอายุกลุ่มนี้

ในด้านที่สอง แนวคิดดังกล่าวก็ยังถูกวิจารณ์ว่าขาดการมองมิติด้านจิตวิทยาและจิตวิญญาณ โดยมองว่า ความแก่ชราที่น่าใช้มาจากปัจจัยความเสื่อมถอยด้านร่างกาย แต่อาจมาจากการขาดการบำรุงทางด้านจิตใจและจิตวิญญาณได้ เช่น ความตึงเครียด การไม่อยู่ในศีลธรรมก็ส่งผลต่อความชราโดยตรง (กฤษดา ศีรามพุช, 2551ก และข)

ด้านที่สาม Bury (2004) แย้งว่า ร่างกายของผู้สูงอายุอาจมิได้มีความหมายถึงความอ่อนแอและเจ็บป่วย โดยเฉพาะในสังคมปัจจุบัน ผู้สูงอายุกลับมีอายุที่ยืนยาวกว่าเดิม และที่สำคัญคือไม่ได้ป่วยไข้ได้ง่ายเมื่อเทียบกับหนุ่มสาวที่อาจมีอัตราการตายสูงจากโรคต่างๆ เช่น เอชไอวี หรือแม้กระทั่งอุบัติเหตุ เพราะผู้สูงอายุในยุคปัจจุบันนั้น ต่างมีวิถีชีวิตที่ดี ทั้งการบริโภค การออกกำลังกาย อันทำให้ปราศจากโรค Hazan (1994) สนับสนุนว่า ความชราอาจเป็นเพียงการประกอบสร้างความหมายจากสังคมโดยเฉพาะในมิติการแพทย์ในด้านลบ

ด้านที่สี่ Bury (2004) ยังขยายความสัมพันธ์ระหว่างร่างกายของผู้สูงอายุกับสังคมด้วย โดยได้ยกตัวอย่างกรณีที่ผู้สูงอายุเมื่อเจ็บป่วยก็ต้องพึ่งพิงสังคมเพื่อให้การดูแลผู้สูงอายุ และค่าใช้จ่ายที่มีราคาสูง

และด้านที่ห้า ในทัศนะของสำนักวัฒนธรรมศึกษา การมองผู้สูงอายุด้วยทัศนะเชิงร่างกายหรือวิทยาศาสตร์นี้ยังอาจถือเป็นการมองปัญหาในระดับ “ปัจเจกบุคคล” มากกว่าการมองในระดับสังคม รวมถึงการมองผู้สูงอายุผูกติดกับเรื่องธรรมชาติที่นักวิทยาศาสตร์สามารถเอาชนะได้

จากข้อวิจารณ์นี้ จึงนำไปสู่การศึกษาผู้สูงอายุในด้านจิตวิทยาสังคมและสังคมศาสตร์ในลำดับถัดไป

(2) จิตวิทยาสังคม

ทฤษฎีด้านจิตวิทยาสังคมเป็นทฤษฎีที่มุ่งเน้นการศึกษาจิตวิทยาสังคมของผู้สูงอายุ โดยพิจารณาวิถีที่แปรเปลี่ยนไป โดยเฉพาะวัยสูงอายุจะส่งผลกระทบต่อด้านจิตใจของผู้สูงอายุ กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ จิตวิทยาจะมีความสัมพันธ์อย่างแยกไม่ออกกับศาสตร์ด้านชีววิทยา โดยมองว่า ร่างกายจะเป็นจุดนำในการพัฒนาการด้านจิตวิทยาของผู้สูงอายุ เช่น การใช้ชีวิต ความสุข ความทุกข์ การปรับตัว การปฏิสัมพันธ์กับผู้อื่น ทั้งนี้ โดยส่วนใหญ่เน้นพัฒนาการร่างกายของผู้สูงอายุจะมีลักษณะเสื่อมถอย ทั้งที่เห็นได้ชัดเจนจากภายนอก คือ ผมหงอก ผิวหนังเหี่ยวเหี่ยว รวมถึงภายใน เช่น กระดูกเปราะ ประสาทสัมผัสเสื่อมลง และนำสู่โรคภัยต่างๆ เป็นต้น (ศรีเรือน แก้วกังวาล, 2549: 541) ผู้สูงอายุจึงต้องเตรียมจิตใจและปรับตัวไปพร้อมกัน

McPherson (1983 อ้างถึงใน สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, 2539: 13-15) ได้สรุปให้เห็น ทฤษฎีที่เกี่ยวข้องด้านจิตวิทยาสังคมของผู้สูงอายุ 5 ทฤษฎี คือ

(1) **ทฤษฎีการถดถอย (disengagement theory)** หรือทฤษฎีการปล่อยวาง (อ้างถึงในศรีเรือน แก้วกังวาล, 2549) เป็นทฤษฎีที่เชื่อว่า ผู้สูงอายุส่วนใหญ่จะค่อยๆ ถอยออกจากสังคม ลดบทบาทด้านสังคม อันเนื่องจากสภาพร่างกายเริ่มเสื่อมถอย เหตุนี้ ผู้สูงอายุจึงควรเก็บตัวเงียบๆ ไม่วุ่นวายกับกิจกรรมต่างๆ ของสังคมและครอบครัว แต่อาจจะสร้างกิจกรรมใหม่ที่ไม่ลำบากมากนัก เช่น การเข้าวัดเข้าวา เป็นต้น

(2) **ทฤษฎีการทำกิจกรรมหรือทฤษฎีกิจกรรม (activity theory)** หรือ (engagement theory) เป็นทฤษฎีที่อยู่ตรงกันข้ามกับทฤษฎีแรก โดยมองว่า ผู้สูงอายุจะมีความสุขทั้งกายและใจได้หากมีการทำกิจกรรมและเคลื่อนไหวอยู่ตลอดเวลา และกิจกรรมก็จะทำให้ดำเนินชีวิตอย่างมีความสุขและรู้สึกว่ามีประโยชน์ แนวคิดนี้จะสอดคล้องกับกลุ่มเป้าหมายของงานวิจัยนี้ คือ กลุ่มผู้สูงอายุในชนบทและเมืองที่หันมารวมกลุ่มกันทำงาน เช่น ชมรมผู้สูงอายุ ต.โพธิ์ไทรงาม จ.พิจิตร และการรวมตัวกันเป็นเครือข่าย OPpy Club

(3) **ทฤษฎีความต่อเนื่อง (continuity theory)** เป็นทฤษฎีที่เชื่อว่า ผู้สูงอายุจะมีความสุขได้เมื่อได้ทำกิจกรรมตามที่เคยทำมาก่อน เช่น หากเป็นคนที่ทำกิจกรรมกับคนหมู่มากก็ทำต่อไป หรือหากบุคคลใดพอใจชีวิตที่สงบสันโดษก็อาจแยกตนทำงานตามลำพัง

(4) **ทฤษฎีของอีริกสัน (Erickson's theory)** ศรีเรือน แก้วกังวาล (2549) อธิบายว่า ทฤษฎีดังกล่าวจะเชื่อว่า การปรับตัวของผู้สูงอายุจะมีประสิทธิภาพได้หรือไม่จะมีความสัมพันธ์กับพัฒนาการในวัยที่ผ่านมา หากสามารถปรับตัวในวัยที่ผ่านมาได้ดีก็จะมีอีโก้ (ego) ที่เข้มแข็ง และจะสามารถปรับตัวได้ดีต่อวิกฤติในช่วงสูงอายุได้ ทั้งนี้ ในช่วงของวัยชราจะอยู่ในขั้นที่ 8 ของ

อิริกสัน ซึ่งจะเป็นช่วงที่มีความขัดแย้งทางจิตใจด้านความมั่นคงทางใจกับความสิ้นหวัง ถ้าผู้สูงอายุย้อนอดีตด้วยความพอใจในตนเองก็จะมี ความมั่นคง เข้มแข็ง แต่หากนึกถึงอดีตที่ขมขื่นก็จะมี ความทุกข์ ผิดหวังในชีวิต นอกจากนั้นในช่วงวัยสูงอายุยังต้องมีความใกล้ชิดผูกพันกับบุคคลอายุน้อยกว่าและเพื่อนๆ เพื่อเสริมความมีชีวิตชีวาให้ผู้สูงอายุ และที่สำคัญคือ ผู้สูงอายุควรพัฒนาสมรรถภาพในการสำนึกตัวอย่างมีสติ ต้องยอมรับทั้งความสำเร็จและล้มเหลวอย่างรู้เท่าทัน และหากผู้สูงอายุสามารถดำเนินชีวิตได้ดังกล่าวก็น่าจะเป็นผู้สูงอายุที่มีความสุขและเตรียมพร้อมกับความตาย

(5) ทฤษฎีพัฒนาของเพค (Peck's Developmental theory) ศรีเรือน แก้วกังวาล (2549) สรุปว่า ทฤษฎีของเพคนั้นก็จะมีลักษณะใกล้เคียงกันกับงานของอิริกสัน โดยมุ่งเน้นการปรับตัวของผู้สูงอายุ เพียงแต่จุดที่แตกต่างกันก็คือ การขยายสัณฐานจิต-สังคม และอธิบายวัยผู้ใหญ่ 7 ขั้น โดยขั้นที่ 5, 6 และ 7 จะเป็นประเด็นเฉพาะของผู้สูงอายุ โดยจะมีพัฒนาการ 3 ขั้น คือ ขั้นแรก การแยกความแตกต่างของตนกับบทบาทการงานที่ผ่านมา (ego differentiation แย้งกับ work-role preoccupation) ขั้นที่สอง การแยกความแตกต่างของร่างกายที่เปลี่ยนแปลง (body transcendence แย้งกับ body preoccupation) เช่น อดีตอาจมีสุขภาพดี แต่เมื่อแก่ชราาก็จะเริ่มมีความเสื่อมถอยก็ต้องปรับตัวให้เหมาะสม และขั้นที่สาม การแยกความแตกต่างอีโก้ก่อนและหลัง (ego transcendence แย้งกับ ego preoccupation) ทั้งนี้ หากผู้สูงอายุสามารถลดความยึดมั่นในอดีต ทั้งบทบาท ร่างกาย และอีโก้ ก็จะทำให้ยอมรับสภาพผู้สูงอายุและพัฒนาสู่วัยผู้สูงอายุได้ดี (คล้ายคลึงกับแนวคิดของอิริกสัน) ในทางกลับกันหากไม่สามารถทำได้ก็จะประสบปัญหา เช่น ความกลัวตาย การทำศัลยกรรมลดความแก่ การไม่สามารถปรับตัวได้ และกลายเป็นช่วงวิกฤติแห่งชีวิต

นอกเหนือจากทฤษฎีทั้งห้าด้านแล้ว ศรีเรือน แก้วกังวาล (2549: 552-553) ยังได้เสนอทฤษฎีเพิ่มเติมอีก 2 ทฤษฎี ในลำดับที่ 6 และ 7 คือ (6) ทฤษฎีการท้อใจ-การปลง (renunciation) ซึ่งหมายถึงการยอมรับจากการสูญเสียและการจากไปทั้งทรัพย์สิน ผู้คน และความสัมพันธ์ในอดีต โดยที่คนที่มีบุคลิกที่ไม่ยึดหยุ่นก็จะปลงได้ยากกว่าคนที่ยืดหยุ่น

(7) การย้อนความหลัง (reminiscence) เป็นพฤติกรรมของคนทุกวัยที่ระลึกความหลังแต่จะมีมากขึ้นในวัยสูงอายุ โดยมีหลากหลายรูปแบบ เช่น การนั่งคิดคนเดียว การพูดบอกเล่ากับผู้อื่น การเขียนเล่าเรื่องด้วยตัวหนังสือ การเดินทางไปสถานที่อดีต การสะสม เป็นต้น การย้อนความหลังอาจมีทั้งคุณและโทษ กล่าวคือ อาจเป็นการฝึกฝนความจำ ในทางกลับกันก็จะสร้างความขุ่นมัว เศร้าสร้อย กลัว กังวล

อนึ่ง หากผู้สูงอายุสามารถปรับตัวได้ดีก็จะทำให้สามารถดำรงชีวิตได้อย่างมีความสุข และบ่อยครั้งก็จะพบว่า มีผู้สูงอายุที่ไม่สามารถปรับตัวได้ มีความวิตกกังวล และจะส่งผลให้ผู้สูงอายุไม่มีความสุข เหงา เศร้าสร้อย (ศรีเรือน แก้วกังวาล, 2549) ดังเช่น กรณีของการเกษียณอายุที่ผู้สูงอายุบางคนไม่สามารถปรับตัวได้ นอกจากนั้น หากผู้สูงอายุมีความตื่นตัว กระฉับกระเฉง สนใจใฝ่รู้อยู่เสมอ ก็จะเป็นผู้มีความสามารถทางสมองไม่เสื่อมถอย

สิ่งที่พึงสังเกตคือ ทฤษฎีดังกล่าวเกิดขึ้นในสังคมตะวันตกในช่วงของสังคมกลายเป็นอุตสาหกรรม ด้วยเหตุนี้ การมองจิตวิทยาผู้สูงอายุจึงสอดคล้องกับสภาพของสังคมที่เป็นอุตสาหกรรมอันมุ่งเน้นการให้คุณค่ากับการผลิตและการบริโภคของหนุ่มสาวและลดคุณค่าของผู้สูงอายุ นอกจากนั้นยังเป็นการมองผู้สูงอายุในระดับปัจเจกเช่นเดียวกันกับศาสตร์ด้านชีววิทยา ส่งผลให้เกิดการขยายการศึกษาผู้สูงอายุในมิติสังคมเพื่ออธิบายความสัมพันธ์ระหว่างผู้สูงอายุกับมิติสังคมและวัฒนธรรม

(3) สังคมศาสตร์

ศาสตร์ด้านสังคมจะสนใจความสัมพันธ์ระหว่างสังคมและวัฒนธรรมกับผู้สูงอายุ มากกว่าการให้ความสำคัญในด้านยีนหรือโครโมโซมหรือจิตวิทยา (Gullette, 2004) อันนำสู่การพัฒนา “ศาสตร์ผู้สูงอายุเชิงสังคม” (social gerontology) นักวิชาการที่ให้ความสนใจศึกษาภายใต้แนวทางดังกล่าว อาทิ สังคมวิทยา มานุษยวิทยา สถิติศึกษา เศรษฐศาสตร์ ประชากรศาสตร์ นโยบายสังคม สังคมสงเคราะห์ และการสื่อสาร ทั้งนี้ การศึกษาด้านสังคมกับผู้สูงอายุถือกำเนิดในช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่สองเป็นต้นมาในยุคที่อัตราของผู้สูงอายุเริ่มเติบโตขึ้นจำนวนมาก

Phillipson and Barrs (2007) ได้สรุปให้เห็นถึงการศึกษาเกี่ยวกับผู้สูงอายุในมิติเชิงสังคม ของซีกโลกตะวันตก โดยจำแนกออกเป็นตามยุคสมัยสามยุคด้วยกันคือ ยุคแรก ผู้สูงอายุในฐานะปัญหาเชิงสังคม (ทศวรรษที่ 1940-1960) ยุคที่สอง ผู้สูงอายุตามแนวคิดเรื่องเศรษฐกิจและการจ้างงาน (ทศวรรษที่ 1970-1980) และยุคที่สาม ผู้สูงอายุบนบริบทของสังคมโลก (ทศวรรษที่ 1990-ปัจจุบัน) และทั้งสามยุคนั้น ก็จะสร้างทฤษฎีหรือแนวคิดที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาผู้สูงอายุแตกต่างกัน นับตั้งแต่ทฤษฎีโครงสร้างหน้าที่ในยุคแรก ทฤษฎีปฏิสัมพันธ์เชิงสัญลักษณ์ และมาร์กซิสต์ในยุคที่สอง และการอธิบายความแตกต่างของผู้สูงอายุในยุคสุดท้าย รายละเอียดดังต่อไปนี้

ยุคแรก ผู้สูงอายุในฐานะปัญหาเชิงสังคม (ทศวรรษที่ 1940-1960)

ในช่วงทศวรรษที่ 1940 เป็นต้นมา ทฤษฎีโครงสร้างบทบาทหน้าที่ (Structural-functionalist Paradigm) ของ Parson ถือเป็นทฤษฎีแรกๆ ที่เกี่ยวข้องกับผู้สูงอายุกับสังคม โดยพิจารณาสังคมเสมือนร่างกายมนุษย์ และแต่ละองค์กร สถาบันต่างๆ ก็มีบทบาทหน้าที่แตกต่างกัน แต่จะประสานร่วมกันเพื่อให้สังคมอยู่ได้อย่างสงบสุข แนวคิดดังกล่าวก้าวเข้ามาในมิติผู้สูงอายุ โดยตั้งคำถามว่า ภายใต้อสังคมนัยใหม่ผู้สูงอายุนั้นจะมีบทบาทหน้าที่เช่นไร (Phillipson and Barrs, 2007)

ในด้านหนึ่ง ผู้สูงอายุอาจยังมีบทบาทที่สำคัญในสังคม กอปรกับในช่วงทศวรรษที่ 1950-1970 ทฤษฎีจิตวิทยาที่สนับสนุนแนวคิดดังกล่าว คือ ทฤษฎีกิจกรรม (activity theory) ซึ่งจะพิจารณาถึงการดำเนินกิจกรรมของผู้สูงอายุที่ต่อเนื่อง หรือการทำกิจกรรมในลักษณะอาสาสมัคร ทว่า ในอีกด้านหนึ่ง ทฤษฎีจิตวิทยาอีกฝ่ายหนึ่งก็มองว่า ผู้สูงอายุนั้นควรจะถอนตนเองออกจากสังคม ดังเช่น ทฤษฎีการถดถอย (disengagement) ของ Cumming และ Henry (ในปี 1961) ทฤษฎีหลังนี้ไปสู่การลดสถานะภาพและบทบาทของผู้สูงอายุ ด้านหนึ่งก่อให้เกิดการมองผู้สูงอายุในด้านลบและเป็นปัญหาสังคม แต่ในอีกด้านหนึ่งก็ช่วยกระตุ้นให้เกิดมาตรการต่อผู้สูงอายุ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการเกษียณอายุการทำงาน การเกิดกิจกรรมสำหรับผู้สูงอายุ เช่น การทำการฝีมือ (Hazan, 1994)

ยุคที่สอง ผู้สูงอายุตามแนวคิดเรื่องเศรษฐกิจและการจ้างงาน (ทศวรรษที่ 1970-1980)

ขณะที่ในยุคแรก แนวคิดทฤษฎีที่อธิบายความสัมพันธ์ระหว่างผู้สูงอายุกับสังคมจะวางอยู่บนชุดความคิดโครงสร้างและบทบาทหน้าที่ ทว่า ในยุคที่สอง Phillipson and Barrs (2007) เสนอว่า แนวคิดที่จะอธิบายกลับขยายออกไปสู่ทฤษฎีกลุ่มอื่นๆ โดยเฉพาะกลุ่มมาร์กซิสต์ และปฏิสัมพันธ์เชิงสัญลักษณ์ (symbolic interactionism) รวมถึงการตั้งคำถามถึงการมองผู้สูงอายุในอดีต เช่น ปัญหา ความอ่อนแอ การเกษียณอายุ อาจมิใช่ปัญหาที่แท้จริง กล่าวคือ อดีตที่ผ่านมาอาจมองการเกษียณอายุในด้านลบ ทว่า ในช่วงทศวรรษที่ 1970-1980 กลับมองในมุมกลับกันว่า การเกษียณอายุอาจมีมิติเชิงบวก รวมถึงกลุ่มคนทำงานที่ยังไม่ถึงวัยสูงอายุก็ยังคงต้องการเกษียณอายุ โดยพิจารณาว่าเป็นภาวะแห่งการปลดปล่อยจากงานและยังได้ผลประโยชน์ตอบแทนด้วย

นอกจากนั้น ในยุคสองนี้ ยังได้เริ่มขยายทฤษฎีโครงสร้างบทบาทหน้าที่ออกไปอีก โดยมุ่งเน้นการตั้งคำถามว่า บทบาทหน้าที่ของผู้สูงอายุในยุคแรกอาจมีมิติที่จำกัดเฉพาะประเด็น “อายุ” โดยอาจลืมนับตัวแปรอื่นๆ โดยเฉพาะสังคมและกลุ่ม จึงเกิดการพัฒนากฎของการทฤษฎี อย่างน้อยสองทฤษฎีคือ age-stratification theory และ life-course perspective

age-stratification theory เป็นทฤษฎีที่พัฒนาขึ้นโดย Riley ถือเป็นทฤษฎีที่เริ่มมองผู้สูงอายุในฐานะ “กลุ่ม” โดยสนใจบทบาทหน้าที่ของปัจเจกอันมาจากโครงสร้างสังคมที่จัดแบ่งหน้าที่ของกลุ่มอายุคนในสังคม ดังนั้น คนในสังคมไม่ว่าจะเป็นเด็ก ผู้ใหญ่ คนวัยกลางคน และผู้สูงอายุก็ล้วนแล้วแต่จะมีบทบาทหน้าที่ที่แตกต่างตามกลุ่มของตน (Phillipson and Barrs, 2007) อย่างไรก็ตาม แนวคิดดังกล่าวก็ยังสร้างข้อสงสัยในกลุ่มนักวิชาการในยุคถัดมา โดยเฉพาะการขาดการมองมิติเรื่องเศรษฐกิจสังคม และที่สำคัญคือ ตัวแปรเรื่องเวลา เหตุนี้ จึงเริ่มถือกำเนิดการใช้แนวคิดเรื่อง life-course perspective ซึ่งเริ่มเชื่อมโยงมิติเชิงสังคม กลุ่ม และเวลา กล่าวอีกนัยหนึ่งคือ ความชราอันจะมีความแตกต่างกันด้วย เมื่อผู้สูงอายุเกิดในช่วงเวลาหรือยุคสมัยในสังคมที่แตกต่างกัน แม้จะเป็นวัย 70 แต่หากถือกำเนิดในช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่สอง หรือเกิดในช่วงสหัสวรรษใหม่ก็ย่อมแตกต่างกัน (Phillipson and Barrs, 2007)

สำหรับในกรณีของการผนวกแนวคิดทฤษฎีอื่นๆ ในการอธิบายเรื่องผู้สูงอายุ พบว่า ในยุคที่สอง แนวคิดทฤษฎีที่เริ่มนำมาใช้คือ ปฏิสัมพันธ์เชิงสัญลักษณ์ (symbolic interactionism) และมาร์กซิสต์ Phillipson and Barrs (2007) ได้ขยายออกเป็นสองประเด็นหลัก คือ ผู้สูงอายุในฐานะการประกอบสร้างทางสังคม และความไม่เท่าเทียมของผู้สูงอายุในสังคม หรือ ผู้สูงอายุเชิงวิพากษ์ (critical gerontology) ดังนี้

(1) **ผู้สูงอายุในฐานะการประกอบสร้างทางสังคม** แนวคิดดังกล่าววางอยู่บนกรอบทฤษฎีปฏิสัมพันธ์เชิงสัญลักษณ์ที่ถือกำเนิดในช่วงทศวรรษที่ 1980 โดย Berger and Luckman (1966) และนักวิชาการด้านผู้สูงอายุ เช่น Estes ได้นำมาปรับใช้กรณีของผู้สูงอายุได้ว่า ความเป็นผู้สูงอายุมิใช่เรื่องธรรมชาติ แต่เป็นเรื่องที่ประกอบสร้างขึ้นทางสังคม โดยผ่าน “ภาษา” ในการสร้างความหมาย และผลลัพธ์ที่ได้ที่ผ่านมามีคือ การสร้างความหมายในด้านลบให้กับผู้สูงอายุ และที่สำคัญกว่านั้น ก็คือ ภาพดังกล่าวจะมีอิทธิพลต่อทั้งปัจเจกบุคคลหรือตัวผู้สูงอายุเองและคนในสังคมด้วย แนวคิดนี้ ถือเป็นแนวคิดสำคัญอย่างยิ่งเพราะได้นำมาผนวกกับแนวคิดสำนักมาร์กซิสต์ และพัฒนาสู่ critical gerontology ดังที่จะกล่าวถึงต่อไป

(2) **ความไม่เท่าเทียมของผู้สูงอายุในสังคม หรือผู้สูงอายุเชิงวิพากษ์** (critical gerontology) Phillipson and Barrs (2007) ชี้ว่า แนวคิดดังกล่าวกำเนิดขึ้นในช่วงทศวรรษที่ 1970-1980 ในช่วงแรก แนวคิดนี้ได้รับอิทธิพลจากสำนักมาร์กซิสต์โดยตรง โดย

พิจารณาว่าผู้สูงอายุก็ไม่ได้แตกต่างจากชนชั้น เพศ และสีผิวที่ถูกกดขี่จากสังคมและได้รับความไม่เท่าเทียมกัน แนวทางดังกล่าวจึงจะขยายมิติให้เห็นว่า ผู้สูงอายุถูกสร้างให้กลายเป็นผู้ไม่เท่าเทียม และถูกกดขี่จากสังคม ดังนั้น จึงสนใจการมองผู้สูงอายุในฐานะชนชั้นหนึ่งที่ต้องได้รับการดูแลจากรัฐ และพิจารณาว่า ผู้สูงอายุถูกกระทำให้ “อ่อนแอ” ดังเช่น การจัดระบบสวัสดิการ การจัดระบบบำนาญบำนาญ เป็นต้น

แต่ต่อมาในช่วงหลังทศวรรษที่ 1980 เมื่อแนวคิดการมองผู้สูงอายุปรับเปลี่ยน โดยเฉพาะการมองว่าเขาและเธอยังมีคุณค่าและมีคุณภาพ รวมถึงอัตราของผู้สูงอายุก็ทวีสูงขึ้นจึงเกิดการวิพากษ์แนวทางการสนับสนุนของรัฐต่อผู้สูงอายุในยุคที่ผ่านมาว่าถูกหรือไม่

ในช่วงเวลาดังกล่าวยังเกิดการเปลี่ยนท่าทีของการเกษียณอายุใหม่ ทั้งการเกษียณอายุก่อนกำหนด โดยกระตุ้นให้ผู้ใกล้วัยชราได้ออกจากสายงานเดิมและเริ่มต้นทำงานใหม่ อันเท่ากับเป็นการขยายการทำงานออกไป รวมถึงภาครัฐเริ่มกระตุ้นให้ผู้สูงอายุในยุค “baby-boomers” (หรือผู้สูงอายุที่เกิดขึ้นในช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่สอง) ให้ทำงานมากกว่าเดิม เพราะผู้สูงอายุในกลุ่มดังกล่าวเริ่มใช้ชีวิตอย่างมีความสุขจากเงินเกษียณและละทิ้งภาระงาน ทั้งๆ ที่ยังมีคุณภาพ ช่วงนี้เองที่การตลาดเริ่มก้าวเข้ามาให้ความสนใจผู้สูงอายุด้วยในฐานะกลุ่มเป้าหมายสำคัญที่มีเงินมาก (Blaikie, 2007)

นอกจากการเปลี่ยนแปลงมุมมองแล้ว สำนักวิพากษ์ก็มีการเปลี่ยนแปลงและแยกย่อย ตามประเด็นของผู้สูงอายุ อันได้แก่ เพศ ความสัมพันธ์กับบริบทสังคม และมนุษย์นิยม ดังนี้

ประการแรก ในทัศนะของนักสตรีนิยม (Feminism) Ghail and Haywood (2007) พิจารณาว่า มิติของผู้สูงอายุยังทับซ้อนกับมิติอื่นๆ ได้อีก โดยเฉพาะความเชื่อมโยงระหว่างผู้สูงอายุกับสตรี และพัฒนาสู่การศึกษา “สตรี/บุรุษชรา” (gendered gerontology หรือ Feminist gerontology) โดยชี้ให้เห็นว่า เพศจะเป็นตัวแปรสำคัญอีกประการของความชรา โดยเฉพาะในกลุ่มผู้หญิงชราในตะวันตกมักจะถูกมองในด้านลบ ดังเช่น “การหมดประจำเดือน” ถูกนิยามว่าเป็นสิ่งเลวร้ายของสตรี และอาจต้องพึ่งพิงการแพทย์เพื่อให้ฮอร์โมนทดแทน ในเวลาเดียวกัน กลุ่มชายชราที่ถูกมองว่า “ใกล้ตาย” และหมดสิ้นอำนาจ หลักฐานเชิงประจักษ์ที่สำคัญของการบริโภค “ไวอากร้า” เพื่อเสริมสมรรถภาพทางเพศของผู้ชาย

ประการที่สอง การถือกำเนิดของแนวคิดเรื่อง cumulative advantage and disadvantage (CAD) แนวคิดดังกล่าวเป็นผลจากการพัฒนาของ Dannerfer, Crystal, O'She and O'Rand ซึ่งดำเนินตามแนวคิดของมาร์กซ์ โดยชี้ว่า การเป็นผู้สูงอายุนอกจากต้องขยายมิติสู่กระบวนการเชิงสังคม ดังแนวคิด life-course perspective แล้ว ยังต้องพิจารณาถึงกระบวนการที่

สังคมจะส่งผลด้านบวกและลบกับผู้สูงอายุเช่นไร กล่าวอีกนัยหนึ่งคือ ผู้สูงอายุที่อยู่ภายใต้บริบทสังคมที่แตกต่างกัน เช่น ฐานะ ชนชั้น เพศ การศึกษา จะเป็นทุนสำคัญสู่การก้าวสู่ผู้สูงอายุที่ไม่เหมือนกัน หากผู้สูงอายุสะสมทุนในช่วงวัยกลางคนที่สมบูรณ์จะทำให้การดำเนินชีวิตในช่วงวัยสูงอายุไม่ค่อยประสบปัญหาเท่าไรนัก จากแนวคิดดังกล่าวจึงส่งผลให้ผู้สูงอายุที่ได้รับความไม่เท่าเทียมกันนั้น ต้องได้รับการสนับสนุนจากสังคม โดยเฉพาะจากภาครัฐเพื่อให้เกิดความเท่าเทียมกัน (Phillipson and Barrs, 2007)

ประการที่สาม ในขณะที่แนวคิดผู้สูงอายุเชิงวิพากษ์ในกลุ่มแรกและกลุ่มที่สองจะสนใจมิติเชิงโครงสร้าง ทว่า ในแบบที่สามกลับให้ความสนใจมิติของความเป็นมนุษย์ ซึ่งอาจเรียกว่า humanistic gerontology หรือ cultural gerontology โดยพิจารณาว่า ในอดีตการศึกษาผู้สูงอายุกับสังคมที่ผ่านมาไม่ค่อยสนใจความสำคัญของมนุษย์หรือผู้สูงอายุที่มีเหตุผลและมีศักยภาพ สำนักรู้จึงหันกลับมามองผู้สูงอายุด้วยสายตาใหม่ว่า ผู้สูงอายุก็เป็นมนุษย์ผู้หนึ่งที่แม้จะถูกโครงสร้างสังคมกดทับแต่ในอีกด้านหนึ่งเขาและเธอก็ย่อมมีศักยภาพในการต่อสู้ต่อรองไปพร้อมๆ กัน ซึ่งจะเป็นหัวใจของการศึกษาในงานวิจัยชิ้นนี้

แนวทางการศึกษาดังกล่าวถือเป็นแนวทางหลักของสำนักวัฒนธรรมศึกษา (cultural studies) ซึ่งถือกำเนิดในทศวรรษที่ 1960 ณ ประเทศอังกฤษ โดยเริ่มให้ความสนใจมิติของคนในสังคม ที่ด้านหนึ่งโครงสร้างก็กดทับ แต่ในอีกด้านหนึ่งปัจเจกบุคคลหรือกลุ่มก็ต่อสู้หรือต่อต้านระบบดังกล่าว ในยุคแรกสำนักวัฒนธรรมศึกษาจะสนใจมิติเรื่องวัยรุ่น เพศ และสีผิว จวบจนในทศวรรษที่ 1980 ก็เริ่มขยายสู่มิติเรื่องผู้สูงอายุ (Gullette, 2004) โดยมองว่า ผู้สูงอายุก็เป็นสิ่งที่ประกอบสร้างขึ้นจากสังคมและผู้สูงอายุก็ต้องต่อสู้และต่อรองความหมาย

Gullette (2004) อธิบายเพิ่มเติมว่า สำนักวัฒนธรรมศึกษาได้เดินตามแนวทางการศึกษาของ Michel Foucault ที่สนใจมิติด้านอัตลักษณ์ของคน และในที่นี้คือ “ผู้สูงอายุ” โดยจะสนใจมิติอายุที่โครงสร้างสังคมที่กำหนดความหมายของความชรา ไม่ว่าจะเป็นการแพทย์ นโยบายสังคม และสื่อสารมวลชน โดยใช้ “ภาษา” หรือวาทกรรม (discourse) ซึ่งตามนัยยะของ Foucault ก็คือ การใช้ภาษาที่เกี่ยวข้องกับ “อำนาจ” และ “ความรู้” (นพพร ประชากุล, 2547) เพื่อกำหนดความหมายของผู้สูงอายุ และในทางตรงกันข้ามผู้สูงอายุก็ต่อสู้ต่อรองความหมายโดยใช้ “ภาษา” หรือวาทกรรมในการนิยามตนเองออกไป ดังเช่น การเขียนบันทึกร่วมตัว (autobiography) เป็นต้น อันทำให้อัตลักษณ์ของผู้สูงอายุอาจมีทั้งบวกและลบระคนกันไป กล่าวคือ ในด้านหนึ่งคือการสูญเสีย เสื่อมโทรม แต่ในอีกด้านคือ การประสบความสำเร็จ อย่างไรก็ตามก็ถืออัตลักษณ์ดังกล่าวก็อาจมีการปะปนและเปลี่ยนแปลงได้ด้วย

Westerhof and Tulle (2007) ได้ใช้แนวทางสำนักวัฒนธรรมศึกษาพิจารณา อดัตลักษณ์ของผู้สูงอายุในสังคมตะวันตก และผลการวิจัยก็เผยให้เห็นว่า ในด้านหนึ่ง ตัวตนของผู้สูงอายุในสังคมตะวันตกก็ถูกวาทกรรมของสังคมกำหนดขึ้น ผ่านสถาบันหลัก 3 แห่ง คือ สถาบันการแพทย์ สถาบันสังคม และสถาบันสื่อมวลชน

ในกรณีของสถาบันการแพทย์ นับตั้งแต่กลางศตวรรษที่ 18 เป็นต้นมา ต่างกำหนดความหมายของร่างกายผู้สูงอายุในฐานะโรคและความอ่อนแอ อันนำไปสู่การรักษา ป้องกัน และชะลอความชราของผู้สูงอายุ ส่วนสถาบันสังคม (ในความหมายของ Westerhof and Tulle คือ นโยบายรัฐ เศรษฐกิจ การเปลี่ยนแปลงของสังคมและวัฒนธรรม) อาจมีความแตกต่างกัน คือ ได้กำหนดความหมายของผู้สูงอายุแปรเปลี่ยนตามเวลา นับตั้งแต่หลังสงครามโลกครั้งที่สองจะมองภาพของผู้สูงอายุในฐานะปัญหาและต้องได้รับการพึ่งพิงจากภาครัฐ แต่ต่อมาในช่วงเศรษฐกิจถดถอยทศวรรษที่ 1980 ก็ทำให้เริ่มมองผู้สูงอายุต่างไป โดยมุ่งให้ผู้สูงอายุต้องพึ่งพาตนเองมากขึ้น หรือมิฉะนั้นก็จะมุ่งเน้นการจัดสรรทรัพยากรที่สำคัญๆ แก่ผู้สูงอายุ เพื่อให้ผู้สูงอายุยังคงมีศักดิ์ศรีมิใช่การพึ่งพิงอย่างเดียว และสำหรับในปัจจุบัน วาทกรรมสังคมที่กำหนดผู้สูงอายุก็คือ การจำแนกผู้สูงอายุเป็นกลุ่มๆ หาใช้การมองผู้สูงอายุแบบเดียวกันหมด (เช่นเดียวกันกับงานวิจัยชิ้นนี้) การให้ผู้สูงอายุช่วยตนเอง และการส่งเสริมให้เกิดการเป็นผู้สูงอายุที่เข้มแข็งและมีคุณภาพหรือผู้สูงอายุที่กระตือรือร้น (active aging) อีกด้วย

สำหรับสถาบันสื่อมวลชน งานของ Westerhof and Tulle (2007) ก็แสดงให้เห็นว่า สื่อมวลชนเป็นช่องทางสำคัญในการสร้างอคติแห่งวัยแก่ผู้สูงอายุ รวมถึงมักจะไม่มีรายการที่เหมาะสมกับผู้สูงอายุเท่าไรนัก อย่างไรก็ตามในปัจจุบันภาพของผู้สูงอายุในสื่อมวลชนก็เริ่มพัฒนาสู่ด้านบวกมากขึ้น ส่วนหนึ่งอาจเนื่องมาจากบริบทของการมองผู้สูงอายุเปลี่ยนไป ตลอดจนการมองผู้สูงอายุเป็นเป้าหมายการตลาด

วาทกรรมจากทั้งสามสถาบันสร้างมายาคติของผู้สูงอายุในสังคมด้านลบ นั่นอาจเป็นเพราะในสังคมตะวันตกการติดต่อสัมพันธ์ระหว่างผู้สูงอายุกับคนต่างวัยเริ่มลดลง ดังนั้นสถาบันหลักทั้งสามแห่งจึงกลายเป็นตัวแทนสำคัญของการสร้างวาทกรรมผู้สูงอายุ อย่างไรก็ตามก็ยังคงมีภาพด้านบวกอยู่บ้าง เช่น คำที่ใช้เรียกผู้สูงอายุว่า Golden Ager / Grey Panthers เป็นต้น และทำให้ภาพของผู้สูงอายุมีความหลากหลาย เพียงแต่น้ำหนักมักจะโอนเอียงไปในด้านลบมากกว่า โดยเฉพาะความเสื่อมโทรมของร่างกายจากวาทกรรมการแพทย์

ทว่า ในอีกด้านหนึ่ง Westerhof and Tulle (2007) ก็ชี้ให้เห็นเพิ่มเติมว่า ผู้สูงอายุก็สร้างวาทกรรมอัตลักษณ์ของตนขึ้นมาเช่นกัน ซึ่งมีทั้งความหมายด้านบวกและลบ และที่น่าสนใจคือมิติด้านลบคือความอ่อนแอของร่างกาย อันมาจากประสบการณ์ชีวิตจริงและการ

เกียณ ส่วนในด้านบวก เช่น การมีความรู้ ประสบการณ์ ความมีอิสระเสรี เป็นต้น จึงเป็นเหตุให้ผู้สูงอายุพยายามต่อสู้ด้วยแนวทางต่างๆ อันได้แก่ (1) การมองอายุตนต่ำกว่าจริง ด้วยการคงความเข้มแข็งให้กับร่างกาย เช่น การบริหารร่างกาย การออกกำลังกาย การทำศัลยกรรม รวมถึงการหลบซ่อนความชราภายใต้หน้ากากแห่งความหนุ่มสาว (2) การมองคนอื่นที่ต่ำกว่า เช่น คนพิการ เป็นต้น และ (3) การสร้างความหมายของความชราในรูปแบบใหม่ว่า ยังคงทรงคุณค่า เช่น การใช้คำว่า “grey power” (พลังสีเทา) เป็นต้น

แนวทางการต่อสู้ที่ใกล้เคียงกับข้อเสนอของ Hazan (1994) 6 ด้าน คือ (1) การแยกตัวจากสังคมที่วาดภาพเชิงลบ (2) การกบฏ แม้ว่า อาจถูกมองว่าต้อดถึงแต่ก็เป็นอีกหนทางที่จะต่อสู้ความหมายที่คนอื่นสร้างในเชิงลบ (3) การเกียณก่อนกำหนดและแสวงหาเส้นทางชีวิตใหม่ๆ (4) การเปิดโลกด้วยการท่องเที่ยว (5) การตาย ซึ่งถือเป็นการหลุดไปจากความแก่ชราที่ธรรมชาติกำหนดสู่การลิขิตด้วยตนเอง (6) การสร้างความหมายใหม่ให้กับความชรา เช่น การมองผมหงอกคือ “เส้นไหมสีเงิน” หรือ “พลังสีเทา” และเริ่มเคลื่อนไหวเพื่อต่อสู้ในระดับนโยบายเพื่อผู้สูงอายุ

และหากนำแนวคิดการต่อสู้ของผู้สูงอายุของ Westerhof and Tulle (2007) และ Hazan (1964) มาพิจารณาคบคู่กันก็จะพบว่า แนวคิดดังกล่าวมองผู้สูงอายุที่คล้ายคลึงกันสองด้านคือ การต่อสู้ในระดับปัจเจกและการต่อสู้ในระดับสังคม ในขณะที่การต่อสู้ระดับปัจเจก เช่น การมองอายุที่ต่ำกว่าความเป็นจริง มองคนอื่นต่ำกว่า การแยกตัว การกบฏ การท่องเที่ยว การตาย ดังกล่าวนั้น แม้จะเป็นหนทางหนึ่งของการต่อสู้มิติความชราแต่ก็เป็นเพียงระดับปัจเจกแต่มิได้ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงความหมายของความชราในภาพรวมได้ซึ่งต่างไปจากการต่อสู้ในระดับสังคม โดยเฉพาะการสร้างควมหมายใหม่ของผู้สูงอายุและการเคลื่อนไหวต่อสู้ในระดับนโยบาย

ในทัศนะของผู้วิจัย แนวทางวัฒนธรรมศึกษาถือเป็นการวินิจฉัยผู้สูงอายุที่ค่อนข้างชัดเจนและเป็นแนวทางสำคัญของการศึกษาผู้สูงอายุในงานวิจัยชิ้นนี้ เพราะในสำนักนี้สนใจภาษาหรือวาทกรรมผู้สูงอายุที่เชื่อมต่อกับโลกความเป็นจริง โดยที่ภาษาหรือวาทกรรมดังกล่าวมิใช่การสะท้อนโลก (reflectionism) แต่กลับเป็นการประกอบสร้างความหมาย (constructionism) ตามอำนาจและความรู้ที่กำหนดขึ้น กล่าวอีกนัยหนึ่ง “อัตลักษณ์ผู้สูงอายุ” เป็นเสมือนผลพวงของวาทกรรมที่สร้างขึ้นภายใต้อำนาจและความรู้บางอย่าง

เหตุนี้ อัตลักษณ์จึงอาจมีความหมายที่แตกต่างและหลากหลายได้โดยขึ้นอยู่กับว่า “อำนาจและความรู้” แบบใดที่จะเป็นผู้นิยามความหมายนั้น ดังเช่น อำนาจจากวิชาการแพทย์ สังคม หรือสื่อมวลชน รวมถึงอำนาจของผู้สูงอายุเองที่จะเป็นผู้กำหนดความหมาย และในเมื่อการกำหนดความหมายของผู้สูงอายุมีจากหลากหลายทิศทาง จึงอาจมีทั้งความหมายที่สอดคล้องกัน

ตลอดจนความขัดแย้งกันจนกลายเป็น “สงครามแห่งความหมาย” (war of meaning) ที่ทำให้อัตลักษณ์ผู้สูงอายุมีได้มีเพียงหนึ่งเดียวเท่านั้น แต่อาจมีความแตกต่างและแปรเปลี่ยนไม่หยุดนิ่ง และอาจมีวาทกรรมบางอย่างที่ทำหน้าที่ครอบงำและกลบวาทกรรมอื่นลงไป

อย่างไรก็ตามแนวคิดดังกล่าวยังเป็นกรอบแนวคิดในโลกตะวันตก เมื่อนำมาปรับใช้กับสังคมไทย จึงอาจเกิดคำถามเพิ่มเติมในงานวิจัยชิ้นนี้ที่ว่า การกำหนดอัตลักษณ์ผู้สูงอายุไทยนั้นจะมีลักษณะเช่นไรภายใต้สภาพของสังคมและวัฒนธรรมไทยที่ยังคงเคารพผู้สูงอายุและการเปลี่ยนแปลงสู่สังคมทันสมัยแบบตะวันตกจะส่งผลกระทบต่ออัตลักษณ์ที่สถาบันต่างๆ กำหนดความหมายของผู้สูงอายุอย่างไร รวมถึงผู้สูงอายุไทยเองนั้นต่อสู้ท้าทายหรือลิขิตความหมายของตนเช่นไร และที่สำคัญคือ อัตลักษณ์ผู้สูงอายุนั้นมีความสอดคล้องเป็นเนื้อเดียวกันหรือขัดแย้งประหนึ่งสงครามแห่งความหมายไม่แตกต่างจากสังคมตะวันตกหรือไม่

(สำหรับรายละเอียดของการศึกษาอัตลักษณ์ และวาทกรรม จะอยู่ในหัวข้อที่สองและสามในลำดับถัดไป)

ยุคที่สาม ผู้สูงอายุบนบริบทของสังคมโลก (ทศวรรษที่ 1990-ปัจจุบัน)

ขณะที่ในยุคที่สองจะให้ความสนใจผู้สูงอายุกับสังคมระดับประเทศ ทว่า ในยุคที่สาม จะขยายขยายสู่มิติโลกมากยิ่งขึ้น แต่จุดร่วมกันก็คือการยังวางอยู่บนแนวคิดผู้สูงอายุเชิงวิพากษ์ (critical gerontology) โดยพิจารณาว่า กรณีของผู้สูงอายุอาจไม่สามารถมองเฉพาะปัญหาในระดับประเทศเท่านั้น แต่ควรเป็นปัญหาระดับโลก และที่สำคัญคือปัญหาดังกล่าวก็มีการโยงใยกันและกัน โดยผ่านองค์กรระดับนานาชาติ เช่น นโยบายของบริษัข้ามชาติ นโยบายขององค์กรระหว่างประเทศ อาทิ WHO แนววงการแพทย์ สื่อมวลชน ที่จะสร้างความหมายของผู้สูงอายุจากโลกตะวันตกสู่ทั่วโลก เช่น การใช้ชีวิต การเกษียณ ฯลฯ ไม่แม้กระทั่งในโลกที่สามที่มิติของผู้สูงอายุอาจมีความแตกต่างไปจากโลกตะวันตก แต่ก็กลับถูกครอบงำจากโลกตะวันตกก็เป็นได้ (Phillipson and Barrs, 2007)

1.2 ทิศทางที่สอง ความแตกต่างของผู้สูงอายุในด้านเวลาและพื้นที่

ในขณะทีทิศทางแรกจะสนใจศาสตร์ที่หลากหลายของการศึกษาผู้สูงอายุ การศึกษาความแตกต่างของผู้สูงอายุในด้านเวลาและพื้นที่จะสนใจว่า ผู้สูงอายุมีใช้ความหมายตายตัว แต่เป็นเรื่องที่เปลี่ยนแปลงได้ทั้งในมิติด้านเวลาและพื้นที่ ทิศทางดังกล่าวนี้มักจะเป็นนักวิชาการในสายสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา ตลอดจนนักคิดในสำนักวัฒนธรรมศึกษาและผู้สูงอายุเชิงวิพากษ์ (critical gerontology) ดังนี้

(1) เวลา

Holmes (1995 อ้างถึงใน สมรักษ์ ชัยสิงห์กานานนท์, ม.ป.ป.) ชี้ให้เห็นว่า ผู้สูงอายุในแต่ละช่วงเวลาของสังคมจะมีความแตกต่างกัน กล่าวคือ ในสังคมล่าสัตว์ โดยเฉพาะในชนเผ่าเอสกิโม ผู้สูงอายุได้รับการยกย่องและได้รับเกียรติ การมีอายุหมายถึงการเป็นที่รวมเรื่องราวประวัติศาสตร์ของตระกูล การเป็นผู้ให้คำปรึกษา การสอนบทเรียน การเป็นเจ้านายของทุกสิ่ง ทว่า หากชาวเอสกิโมคนใดหยุดทำงานหยุดชวนขวายนดินร่นล่าสัตว์ก็จะกลายเป็นคนแก่ไร้ค่า ในภาวะที่ทรัพยากรจำกัดคนแก่ที่กำลังวังชาน้อยลงสภาพร่างกายไม่สามารถหากินได้แล้วก็จะสมควรใจที่จะตายโดยอุทิศตนไม่รับอาหาร หรือแยกตัวออกไปจากสังคมและหาสถานที่ตาย ในกรณีดังกล่าวใกล้เคียงกับงานของ Hazan (1994) ที่ชี้ว่า ผู้สูงอายุในสังคมล่าสัตว์ค่อนข้างลำบาก เพราะต้องต่อสู้กับภัยธรรมชาติและการแสวงหาทรัพยากรอันจำกัด ในบางครั้งจึงเกิดการปล่อยผู้สูงอายุไว้ หรือการใช้พิธีกรรมกำจัดคนชรา หรือการที่ผู้สูงอายุจะหลบหนีออกจากสังคม

ในสังคมเกษตรกรรม Hazan (1994) เสนอว่า คนชราในสังคมเกษตรกรรมมีสถานภาพที่ดี อันเนื่องมาจากการเป็นเครื่องหมายแห่งความรู้ ประสบการณ์ เหตุนี้ ในบางสังคมก็ได้รับการยกย่องในฐานะหัวหน้าอีกด้วย Holmes (1995 อ้างถึงในสมรักษ์ ชัยสิงห์กานานนท์, ม.ป.ป.) เห็นพ้องกัน โดยอ้างอิงสังคมชาวเกาะซามัว (Samoa) ในดินแดนแปซิฟิกตะวันตกเฉียงใต้ คนชราคือบุคคลที่ไม่สามารถทำงานในไร่นาหรืองานในครัวเรือนได้อีกต่อไป ช่วงเวลาดังกล่าวจะเป็นช่วงเวลาที่ดีที่สุดที่จะเป็นอิสระไม่ต้องทำงานหนักและพักผ่อนอยู่กับบ้าน พูดคุยกับเพื่อนบ้าน คนรุ่นเดียวกัน ทำงานเล็กๆ น้อยๆ แต่ยังได้รับการยกย่องในฐานะหัวหน้าครอบครัวทำหน้าที่ตัดสินใจเรื่องต่างๆ และประกอบพิธีกรรมสำคัญไม่ต่างจากสังคมล่าสัตว์

แต่เมื่อสังคมเปลี่ยนสู่สังคมอุตสาหกรรม มีความเป็นเมือง มีความสลับซับซ้อน มีระบบการจัดการใหม่ เช่น โรงเรียน เศรษฐกิจแบบทุนนิยม วิถีชีวิตแบบปัจเจกบุคคล มติใหม่ของชนราก็ถือกำเนิดขึ้นมาอย่างชัดเจน โดยมีลักษณะย้ำแย้งว่าเดิม (Hazan, 1994) โดยเฉพาะการกำหนดตัวเลขอายุของคนชรา 60 ปี ขึ้นไป หรือในบางประเทศคือ 65 ปี หลังจากนั้นก็จะดำเนินการแยกกลุ่มออกมา โดยผนวกความหมายแห่งความทรุดโทรมไม่สามารถผลิตได้ในโรงงาน ยิ่งกว่านั้นหน้าที่ที่เคยทำคือการถ่ายทอดความรู้ก็ผันเปลี่ยนสู่โรงเรียน ผู้สูงอายุจึงถูกมองว่าเป็น “ภาระ” ที่ต้องดูแล พึ่งพิง และกลายเป็นปัญหาสังคม ดังที่กล่าวไปแล้วข้างต้น

อย่างไรก็ดี ในปัจจุบัน ผู้สูงอายุเริ่มถูกมองในด้านบวกมากขึ้น โดยเฉพาะในแวดวงการตลาดที่พิจารณาผู้สูงอายุในฐานะเป้าหมายผู้ซื้อสินค้าคนสำคัญ หรือ “พลังผู้สูงอายุ” (grey power) และทำ “การตลาดสำหรับผู้สูงอายุ” (grey market) เช่น สถานพักฟื้น การท่องเที่ยว การทำศัลยกรรมความงาม ฯลฯ (Featherstone and Hepworth, 1993 และ 2005) ทั้งนี้ ก็เพราะ

นักการตลาดเริ่มพิจารณาว่า ผู้สูงอายุมีกำลังทรัพย์ในการบริโภค อีกทั้งการแสวงหากลยุทธ์ที่จะดึงดูดให้ผู้บริโภคกลุ่มดังกล่าวบริโภคสินค้า ดังเช่น การใช้สื่อสารมวลชน สื่อสมัยใหม่ เทคนิคการใช้การระลึกความหลัง (nostalgia) เป็นต้น (นพวรรณ วัฒนะพยุกุล, 2550)

(2) พื้นที่

นักวิชาการในสายสังคมวิทยาและมานุษยวิทยาเชื่อว่า ผู้สูงอายุที่ดำรงในพื้นที่ต่างกัน ความหมายของความชราจะมีความแตกต่างกันด้วย ดังเช่น ผู้สูงอายุในโลกตะวันตกและตะวันออกและแม้แต่ในสังคมไทยจะมีเอกลักษณ์เฉพาะ ดังนี้

(2.1) **สังคมตะวันตก** Conrad (1992) เสนอว่า ในสังคมสมัยใหม่นับตั้งแต่ศตวรรษที่ 19 สังคมตะวันตกได้ก้าวสู่สังคมอุตสาหกรรม การมุ่งเน้นทุน ลัทธิปัจเจกบุคคล บริบทเหล่านี้ล้วนแล้วส่งผลต่อผู้สูงอายุทั้งในด้านบวกและด้านลบ

ในด้านลบ ผู้สูงอายุถูกลดคุณค่าลงไป โดยเฉพาะกรณีการเกษียณอายุที่เกิดขึ้นในสังคมอุตสาหกรรมยุคแรกที่มีมุ่งเน้นผลผลิตจำนวนมาก ทำให้ผู้สูงอายุที่เป็นจุดเริ่มต้นของปัจจัยการผลิตไม่อาจผลิต (ปริมาณสินค้า) เมื่อเทียบกับคนหนุ่มสาวจึงกลายเป็นผู้ไร้คุณค่าและถูกนิยามว่าเป็น “ปัญหา” ภาครัฐจำเป็นต้องให้การช่วยเหลือผ่านทางนโยบายสังคมสวัสดิการ ทั้งในด้านระบบการรักษาพยาบาล การเงิน เป็นต้น

แต่ในอีกด้านหนึ่ง ความทันสมัยก็ส่งผลต่อผู้สูงอายุในด้านบวก ผู้สูงอายุเริ่มมีปริมาณมาก อายุยืนขึ้นจากผลพวงทางการแพทย์ อีกทั้งผู้สูงอายุเริ่มก้าวสู่วิถีชีวิตผู้สูงอายุแบบใหม่ (The Modern Old) เช่น การใช้ชีวิตหลังเกษียณอย่างมีความสุข ด้วยการท่องเที่ยว และการบริโภค ซึ่งถือเป็นการผนวกอุดมการณ์ทุนนิยม ปัจเจกบุคคล เข้ากับผู้สูงอายุได้อย่างแนบเนียนและลดทอนมิติทางศาสนาลง

(2.2) **สังคมตะวันออก** ในอีกซีกโลกหนึ่ง Kiefer (1992) ศึกษากรณีของผู้สูงอายุในประเทศจีน เกาหลี และญี่ปุ่น และแสดงให้เห็นว่า ผู้สูงอายุในสังคมตะวันออกจะมีนัยยะแห่งการเคารพยกย่องผู้สูงอายุ ดังปรากฏในลัทธิ “การบูชาบรรพบุรุษ” อันถือเป็นอิทธิพลจากลัทธิขงจื้อ ผู้สูงอายุจึงมีฐานะในด้านบวกและได้รับการเคารพจากครอบครัว โดยทำหน้าที่ให้คำแนะนำต่าง ๆ ต่อคนรุ่นลูกหลาน รับผิดชอบด้านศาสนา ยิ่งไปกว่านั้นแม้ว่าผู้สูงอายุจะลาจากไปจากโลกก็ตาม แต่ด้วยความเชื่อตามลัทธินี้ผู้สูงอายุก็ยังคงไม่ลดบทบาทไปจากครอบครัวแต่กลับกลายเป็นวิญญาณที่ปกปักรักษาครอบครัว อนึ่ง การเคารพผู้สูงอายุนั้นยังควบคู่กับมิติเรื่องเพศด้วย กล่าวคือ ผู้สูงอายุชายจะเป็นใหญ่ในบ้าน

อย่างไรก็ตาม ท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงของสังคมสมัยใหม่ที่แผ่ซ่านจากโลกตะวันตก ผู้สูงอายุในสังคมตะวันออก ทั้งจีน เกาหลี และญี่ปุ่น ก็ได้รับผลกระทบไม่มากนัก

ในประเทศจีน ในยุคของการปฏิวัติวัฒนธรรมในช่วงทศวรรษที่ 1950 ภาพของผู้สูงอายุก็กลับกลายเป็นความล้าหลัง แต่ต่อมาสังคมเริ่มยอมรับเพราะมองว่า ในบางมิติของการเคารพผู้สูงอายุก็เท่ากับเป็นบทเรียนขั้นต้นที่นำไปสู่การเคารพและเชื่อในระบอบรัฐ ประหนึ่งประชาชนที่เป็นเด็กเคารพผู้สูงอายุหรือรัฐ

สำหรับในประเทศเกาหลีใต้ ปัญหาสำคัญที่เกิดขึ้นก็คือ เมื่อสังคมกลายเป็นเมือง ก็ทำให้ผู้สูงอายุเริ่มแปรเปลี่ยนไปคล้ายคลึงกับสังคมตะวันตก คือ อ่อนแอ ล้าหลัง ต้องได้รับความช่วยเหลือ แต่ในสังคมชนบทการเคารพผู้สูงอายุก็ยังคงดำรงอยู่

ในกรณีของประเทศญี่ปุ่น ผู้สูงอายุมีปริมาณมากและอายุยาวขึ้นจนกลายเป็นประเทศที่มีประชากรสูงอายุมากที่สุดในโลก ทั้งนี้ประเทศญี่ปุ่นได้เปิดรับความทันสมัยนับตั้งแต่กลางศตวรรษที่ 18 อันทำให้การมองผู้สูงอายุมีสองด้านด้วยกัน ในด้านหนึ่ง ยังคงวัฒนธรรมเคารพผู้สูงอายุ การมีวัฒนธรรมอุปถัมภ์และระบบอาวุโสที่ชัดเจนในแทบทุกองค์กร อันทำให้ผู้สูงอายุยังคงได้รับการยอมรับทั้งในฐานะคุณค่าและการเป็นสัญลักษณ์ความรู้และจิตวิญญาณ (Wada, Shuichi, 1995) อีกทั้งการสนับสนุนผู้สูงอายุ เช่น ในด้านสื่อมวลชน ทั้งนิตยสาร โทรทัศน์ ก็จะมีรายการที่สนองตอบต่อคนสูงอายุ รวมถึงการสร้างนโยบายสนับสนุนและดูแลผู้สูงอายุ เช่น ในปี 1973 ประกาศนโยบายการรักษาพยาบาลฟรีต่อผู้สูงอายุ ทว่า ในอีกด้านหนึ่ง ผลของสังคมสมัยใหม่ก็ก่อให้เกิดการสร้างภาพลบต่อผู้สูงอายุ เช่น คนรุ่นใหม่ก็ไม่กล้าแต่งงานเพราะเกรงว่า จะต้องรับภาระในการดูแลผู้สูงอายุ ค่าใช้จ่ายของการดูแลผู้สูงอายุก็ทวีสูงมากขึ้นและผู้สูงอายุก็ปรารถนาจะตายเร็วขึ้น เพราะเกรงกลัวต่อภาระต่างๆ (Kiefer, 1992) ตลอดจนการที่ผู้สูงอายุเริ่มเกรงกลัวต่อการถูกทอดทิ้ง โดยมีคำศัพท์ที่ใช้คำว่า “โอบะสุเทะ” (Plath 1972 อ้างถึงใน Wada, Shuichi, 1995)

1.3 ทิศทางที่สาม ผู้สูงอายุในสังคมไทย

ในด้านหนึ่งผู้สูงอายุไทยก็มีลักษณะใกล้เคียงกับผู้สูงอายุที่อื่นๆ ทั่วโลก คือ การเพิ่มปริมาณที่สูงขึ้น หากพิจารณาผู้สูงอายุไทยตามศาสตร์ด้านประชากรศาสตร์จะพบว่า ผู้สูงอายุไทยมีอัตราการเพิ่มสุทธอยละ 9.43 ในปี พ.ศ. 2543 (ในบางตำราเช่น ขรรลุ ศิริพานิช, 2550 มองว่าเคลื่อนสุทธอยละ 10) และคาดการณ์ว่า ประชากรผู้สูงอายุจะพุ่งสุทธอยละ 24.78 ในปี 2575 คิดเป็นร้อยละ 15.35 สวนทางกับอัตราการเกิดที่ลดลงร้อยละ 10.29 อันเป็นผลพวงจากการประกาศนโยบายประชากรอย่างเป็นทางการในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 3 (พ.ศ.

2515-2519) และในอนาคตอาจก่อให้เกิดวิกฤติประชากรที่ต้องพึ่งพิงสูงขึ้น (เกื้อ วงศ์บุญสิน, 2549 และ 2550)

ในเชิงประชากรศาสตร์ ตัวเลขของประชากรสูงอายุเพิ่มขึ้นแต่ละร้อยละ 10 ของประชากรทั้งหมดจะถือได้ว่าเป็นดัชนีชี้วัดให้เห็นการก้าวสู่สังคมสูงอายุ (aging society) (บรรลุ ศิริพานิช, 2550) อันอาจทำให้เกิดปัญหาในอนาคตหากมิได้มีการวางแผนการทำงานผู้สูงอายุ โดยเฉพาะการดำเนินการด้านนโยบายสนับสนุนและดูแลผู้สูงอายุ ทั้งด้านสุขภาพ การเศรษฐกิจ และการเงิน

ทว่า ผู้สูงอายุไทยก็ยังคงมีลักษณะที่แตกต่างไปจากผู้สูงอายุอื่นๆ เช่นกัน ลำดับแรก จะนำเสนอให้เห็นความแตกต่างของผู้สูงอายุในสังคมไทยโดยใช้เกณฑ์ด้านเวลา และลำดับที่สอง จะนำเสนอให้เห็นถึงการจำแนกกลุ่มผู้สูงอายุ

(1) ความแตกต่างของผู้สูงอายุตามเกณฑ์ด้านเวลา

หากจำแนกผู้สูงอายุด้วยเกณฑ์เรื่องเวลา ดังแนวทางการศึกษาของ Kiefer (1992) จะทำให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงการพิจารณาผู้สูงอายุจากอดีตสู่ปัจจุบัน ยุคอดีตสังคมไทยยังให้ความสำคัญต่อการเคารพผู้สูงอายุไม่แตกต่างจากแนวคิดของสังคมตะวันตก และเมื่อสังคมพัฒนาสู่ยุคทันสมัย การพิจารณาผู้สูงอายุก็เริ่มมีลักษณะการมองแบบพึ่งพิง และนำมาสู่การสนับสนุนการทำงานในปัจจุบัน เพราะเริ่มมองว่าผู้สูงอายุก็มีคุณภาพ รายละเอียดดังนี้

(1.1) ผู้สูงอายุในสังคมไทยในอดีต : การเคารพผู้สูงอายุ จากการศึกษาของ สมรักษ์ ชัยสิงห์กานานนท์ (ม.ป.ป.) ชี้ให้เห็นว่า สังคมไทยในอดีตมิได้มองผู้สูงอายุคือปัญหา ดังที่ปรากฏในภาษิตต่างๆ ที่สอนให้คนในสังคมเคารพผู้หลักผู้ใหญ่ อาทิ “หัวงอกเดินนำ หัวดำเดินตาม” และ “เดินตามหลังผู้ใหญ่หมาไม่กัด” “อาบน้ำร้อนมาก่อน” แต่ในอีกด้านหนึ่งก็มีภาษิต เช่น “วัวแก่กินหญ้าอ่อน” “คนจะแก่แก่ความรู้ไช้อยู่นาน” หรือ “เฒ่าหัวงู” แต่ก็เป็นการปรามอำนาจของผู้ใหญ่มากกว่าการมองด้านลบ ทั้งนี้ อาจเนื่องมาจากสภาพของสังคมไทยเป็นสังคมเกษตรกรรม จึงยังคงเน้นการเคารพผู้ใหญ่

(1.2) ผู้สูงอายุในสังคมทันสมัย : จุดเริ่มต้นของการให้ความสนใจผู้สูงอายุ ในฐานะผู้พึ่งพิง นับตั้งแต่ในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 24 เป็นต้นมา สมรักษ์ ชัยสิงห์กานานนท์ (ม.ป.ป.) อธิบายว่า ภาพของผู้สูงอายุเริ่มถูกมองในมิติเชิงลบไปพร้อมกับการพัฒนาของประเทศให้ทันสมัย (modernism) ในยุคของจอมพล ป. พิบูลสงคราม เป็นช่วงที่อาจกล่าวได้ว่า เริ่มพินิจพิจารณาผู้สูงอายุด้วยความหมายที่ต่างไปจากเดิม กล่าวคือ การมองผู้สูงอายุในเชิงลบต้องได้รับการดูแลรักษา หลักฐานชิ้นสำคัญก็คือ การถือกำเนิดของกรมประชาสงเคราะห์ในวันที่

1 กันยายน พ.ศ. 2483 เพื่อทำหน้าที่จัดสวัสดิการสำหรับประชากรกลุ่มต่างๆ ที่ยากไร้และต้องพึ่งพิง โดยหนึ่งในกลุ่มประชากรที่เข้าเกณฑ์ก็คือ “คนชรา”

หลักฐานชิ้นถัดมา คือ การตรากฎหมายว่าด้วยบำเหน็จบำนาญของผู้สูงอายุ ในช่วงปี พ.ศ. 2494 แม้จะเป็นการปูพื้นฐานอันดีสำหรับการมองด้านเศรษฐกิจกับผู้สูงอายุ แต่ก็จำกัดเฉพาะผู้สูงอายุในกลุ่มข้าราชการเท่านั้น แต่ยังไม่ได้รวมถึงกลุ่มคนอื่นๆ ในสังคม (จนกระทั่งในช่วงปลายทศวรรษที่ 2540 จึงเริ่มมีการศึกษาการจัดการรายได้สำหรับผู้สูงอายุทั่วไป) หากกล่าวอีกนัยหนึ่งก็อาจมองได้ว่า ประเด็นดังกล่าวอาจยังมิได้เป็นปัญหาของผู้สูงอายุทุกคนในสังคมไทยก็เป็นได้ โดยเฉพาะผู้สูงอายุที่อยู่ในสังคมเกษตรกรรมเดิมที่ไม่ได้มีการเกษียณอายุอย่างเด่นชัด นอกจากนั้นในช่วงปี พ.ศ. 2496 ก็เริ่มจัดตั้งสถานสงเคราะห์บ้านพักคนชราบ้านบางแคเป็นแห่งแรก เพื่อสงเคราะห์ผู้สูงอายุที่ยากจน ประสบความทุกข์ยาก เดือดร้อนไม่มีที่อยู่

ในช่วงต้นทศวรรษที่ 2520 งานเรื่องผู้สูงอายุก็เริ่มกลับมาได้รับความสนใจอีกครั้ง และเริ่มเป็นระบบ อันเป็นผลพวงจากกระแสของโลกคือ องค์การสหประชาชาติที่เริ่มเห็นแนวโน้มประชากรศาสตร์ที่แปรเปลี่ยนสู่สังคมผู้สูงอายุ จึงได้จัดการประชุมสมัชชาโลกว่าด้วยผู้สูงอายุ (World Assembly on Ageing) ครั้งแรก ณ กรุงเวียนนา ประเทศออสเตรีย ในปี พ.ศ. 2525 และผู้แทนคนสำคัญของไทยคือ นายแพทย์บรรลุ ศิริพานิช ก็เข้าร่วมประชุมด้วย อันเป็นผลสู่การจัดตั้งคณะกรรมการผู้สูงอายุแห่งชาติ และประกาศในปี พ.ศ. 2525 เป็นปีสุขภาพผู้สูงอายุ และจัดทำแผนระยะยาวสำหรับผู้สูงอายุแห่งชาติ พ.ศ. 2525-2544 โดยเน้นมิติด้านสุขภาพ ความมั่นคงทางรายได้ การศึกษาวัฒนธรรม สวัสดิการสังคม และด้านการวิจัยพัฒนา ต่อมา องค์การเอกชนก็เริ่มเข้ามาทำงานสนับสนุนผู้สูงอายุ คือ สมาคมสภาผู้สูงอายุแห่งประเทศไทย ใน พ.ศ. 2532 และสมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี ก็รับสภาผู้สูงอายุในพระราชูปถัมภ์

จากนั้นใน พ.ศ. 2535 รัฐบาลนายอานันท์ ปันยารชุน ก็เห็นชอบนโยบายและมาตรการสำหรับผู้สูงอายุระยะยาว พ.ศ. 2535-2554 ภายใต้ความรับผิดชอบของสำนักนายกรัฐมนตรี แต่ก็ยังมีได้มีอำนาจในทางปฏิบัติ (บรรลุ ศิริพานิช, 2542: 3)

(1.3) ผู้สูงอายุในสังคมปัจจุบัน : การสนับสนุนผู้สูงอายุ มิติของผู้สูงอายุเริ่มพลิกผันอีกครั้งหนึ่ง ในช่วงทศวรรษที่ 2540 จากการมองผู้สูงอายุในด้านลบต้องให้การดูแลแต่เพียงอย่างเดียวกลับพัฒนาสู่การให้การสนับสนุนควบคู่กัน โดยเฉพาะการทำงานในระบบนโยบายที่ชัดเจนขึ้น

หลักฐานสำคัญคือ การเริ่มดำเนินการร่างพระราชบัญญัติผู้สูงอายุขึ้น โดยกระทรวงสาธารณสุขเป็นแกนกลาง จนกระทั่งปี พ.ศ. 2546 พรบ. ดังกล่าว ก็ได้ถือกำเนิดเป็นทางการ ภายใต้การดูแลของสำนักงานส่งเสริมสวัสดิภาพและพิทักษ์เด็ก เยาวชน ผู้ด้อยโอกาส คน

พิการ และผู้สูงอายุ กระทรวงพัฒนาสังคมและความมั่นคงแห่งชาติ และมีผลบังคับใช้ในปี พ.ศ. 2547 โดยมีสาระสำคัญ คือ (1) คณะกรรมการส่งเสริมและประสานงานผู้สูงอายุแห่งชาติ (กสผ.) (2) สิทธิผู้สูงอายุ (3) การลดหย่อนภาษีเงินได้ (4) กองทุนผู้สูงอายุ และ (5) แผนผู้สูงอายุแห่งชาติ ฉบับที่ 2 (พ.ศ. 2544-2564)

นอกจากนั้น อาจกล่าวได้ว่า กระแสของภายนอกประเทศ ในปี พ.ศ. 2542 สหประชาชาติก็ได้กำหนดให้เป็นปีผู้สูงอายุสากล (The International Year for the Older Persons) ส่งผลให้เกิดการสนับสนุนพระราชบัญญัติผู้สูงอายุไปในตัว อีกทั้ง การประกาศ ปฏิญญาผู้สูงอายุไทย และการประกาศสำนักนายกรัฐมนตรีแต่งตั้งคณะกรรมการส่งเสริมและประสานงานผู้สูงอายุแห่งชาติ (กสผ.) ภายใต้สำนักนายกรัฐมนตรี ทำหน้าที่ด้านนโยบาย และ ในปี พ.ศ. 2544 กสผ. ก็จัดทำแผนผู้สูงอายุแห่งชาติฉบับที่ 2 (พ.ศ. 2544-2564) โดย คณะรัฐมนตรีให้ความเห็นชอบในปี พ.ศ. 2545 และจัดตั้งให้กระทรวงพัฒนาสังคมและความมั่นคงของมนุษย์เป็นหน่วยงานรับผิดชอบผู้สูงอายุโดยตรง

อนึ่ง แนวนโยบายของผู้สูงอายุในช่วงหลังนี้ อาจกล่าวได้ว่า ส่วนหนึ่งดำเนินการ ตามองค์การสหประชาชาติในการประชุมครั้งที่สอง และองค์การอนามัยโลก WHO ก็วางนโยบาย การทำงานต่อ โดยเน้นแนวทางเรื่อง ผู้สูงอายุที่เข้มแข็งและมีคุณภาพ (Policy Framework on Active Ageing) ซึ่งจะมองผู้สูงอายุในด้านบวก ที่สามารถดำเนินชีวิตได้อย่างมีคุณภาพ มีความสุข เฉกเช่นในช่วงก่อนวัยชรา อันนำไปสู่การกำหนดยุทธศาสตร์การทำงาน 5 ด้าน คือ (1) การเตรียมความพร้อมประชากรเพื่อวัยสูงอายุที่มีคุณภาพ (2) การส่งเสริมผู้สูงอายุ (3) การคุ้มครองทางสังคมผู้สูงอายุ (4) การบริหารจัดการเพื่อการพัฒนาทางด้านผู้สูงอายุ ระดับชาติและการพัฒนาบุคลากรด้านผู้สูงอายุ และ (5) การประมวลและพัฒนาองค์ความรู้ด้าน ผู้สูงอายุและการติดตามผล (Kalache, Barreto and Keller, 2005) ซึ่งถือได้ว่าเป็นการมอง ผู้สูงอายุในลักษณะองค์รวม ด้วยแนวทางของการสนับสนุนและการดูแลแบบควบคู่กัน

กล่าวโดยสรุป ด้วยความแตกต่างของผู้สูงอายุของไทยในอดีตและปัจจุบันนั้น สมศักดิ์ ศรีสันติสุข (2539) จึงได้ตั้งข้อสังเกตที่น่าสนใจต่อผู้สูงอายุของไทยว่า ภาพด้านบวกและลบยังคงมีอยู่ในสังคมไทยแบบผสมผสานกัน หากจะพิจารณาเพียงด้านเดียวไม่ และเมื่อนำแนวคิด ดังกล่าวมาอธิบายกับผู้สูงอายุในสังคมชนบทและเมืองก็จะพบเห็นได้ดังนี้

ผู้สูงอายุที่อยู่ในสังคมชนบท จะมีลักษณะคล้ายคลึงกับในอดีตคือ มีวิถีชีวิตที่เรียบง่าย พึ่งพาสิ่งแวดล้อม สถาบันครอบครัวและเครือญาติมีความสำคัญ อีกทั้งมีค่านิยม ผู้สูงอายุที่ดีงาม อาทิ ความสัมพันธ์กับศาสนาและความเชื่อ การพักอาศัยกับลูกหลาน โดยเฉพาะ การพักอาศัยกับบุตรสาวที่แต่งงานและจะเลี้ยงหลาน การถ่ายทอดวัฒนธรรมอันดีงามแก่ลูกหลาน

ดั่งเช่น ผู้สูงอายุในชาติพันธุ์ลาว ผู้สูงอายุชายจะทำหน้าที่ดูแลครัว โดยบุตรสาวจะแต่งงานเข้ามาในบ้านและยังคงดูแลผู้สูงอายุ อย่างไรก็ตามปรากฏการณ์ใหม่ที่เกิดขึ้นในปัจจุบันก็คือ ครอบครัวของสังคมชนบทเริ่มแปรเปลี่ยนไปสู่การเป็นครอบครัวขยายแบบชั่วคราว กล่าวคือ บุตรทำงานในเมืองและมอบภาระการเลี้ยงหลานให้กับผู้สูงอายุแต่เพียงผู้เดียว อันเป็นภาระที่หนัก ดังเช่น งานเรื่อง “ผู้เฒ่ามีลูก: แบบชีวิตและการปรับตัวของยายเลี้ยงหลาน กรณีศึกษาบ้านภูเหล็ก หมู่ 6 ตำบลภูเหล็ก อำเภอบ้านไผ่ จังหวัดขอนแก่น” ของชนินทร จารุจันทร์ (2541)

ในทางตรงกันข้าม ผู้สูงอายุในสังคมเมือง จะมีลักษณะครอบครัวเดี่ยวต่างคนต่างอยู่ แม้จะยังมีความเชื่อมโยงกับศาสนา แต่ก็ใช้เหตุและผล อีกทั้งวิถีชีวิตเริ่มมีมิติของเมืองมากขึ้น เช่น การพักผ่อนหย่อนใจ การออกกำลังกาย และท่องเที่ยว ถึงแม้ว่ายังคงมีบรรทัดฐานที่กำหนดให้บุตรต้องเลี้ยงดูผู้สูงอายุ ภายใต้อาณัติความกตัญญู ทว่าปัญหาที่สำคัญคือ การที่ผู้สูงอายุบางรายเริ่มถูกทอดทิ้งและอยู่ในสถานสงเคราะห์คนชราของรัฐ หรือบางรายที่ฐานะดีก็จะอยู่ในสถานสงเคราะห์คนชราของเอกชน

เช่นเดียวกับงานของ สมรักษ์ ชัยสิงห์กานานนท์ (ม.ป.ป.) ที่แสดงให้เห็นว่าผู้สูงอายุในสังคมเมืองในปัจจุบันก็มีความหลากหลายหาใช่แต่เพียงด้านลบอย่างเดียว ผู้สูงอายุในเมืองใหญ่จึงอาจมีทั้งที่ยอมแพ้ต่อสังขารอยู่แต่ในบ้านและสถานสงเคราะห์ รวมถึงกลุ่มที่ไม่ยอมแพ้ต่อสังขาร โดยไปวัด การรวมกลุ่มกันเพื่อสนทนาและการรำลึกความหลัง เช่น เดินรายการท่องเที่ยว การบริโภค การยับยั้งความชราด้วยการทำศัลยกรรม การใช้เทคโนโลยีสมัยใหม่ และที่สำคัญคือ เริ่มมีการรวมกลุ่มกันเพื่อทำประโยชน์เพื่อสังคม ตามแนวคิดผู้สูงอายุที่เข้มแข็งและมีคุณภาพ (active aging)

(2) การจำแนกกลุ่มของผู้สูงอายุในสังคมไทย

นอกเหนือจากการจำแนกผู้สูงอายุตามเกณฑ์ด้านเวลา อันทำให้เห็นลักษณะของผู้สูงอายุของไทยที่เฉพาะเจาะจง นอกจากนั้นยังมีความพยายามจำแนกผู้สูงอายุด้วยเกณฑ์ต่างๆ ตามศาสตร์ที่จำแนกผู้สูงอายุ ทั้งหมดนี้แสดงให้เห็นถึงการพิจารณาผู้สูงอายุนั้นไม่สามารถมองได้แบบเหมารวม เพราะผู้สูงอายุจะมีความแตกต่างกันและมีความสลับซับซ้อน การจัดแบ่งกลุ่มสามารถทำได้ ดังนี้

(2.1) การจำแนกผู้สูงอายุโดยใช้เกณฑ์ด้านความเข้มแข็งและอ่อนแอ การจำแนกดังกล่าวอยู่บนวิธีคิดเรื่องความเสื่อมถอยของร่างกายและจิตใจของผู้สูงอายุ อันจะส่งผลต่อวิถีชีวิตของผู้สูงอายุ ดังเช่น สุทธิชัย จิตะพันธ์กุล (2545) ได้จำแนกเป็น 3 กลุ่มคือ

กลุ่มแรก “กลุ่มปลอดภัย” หรือกลุ่มที่สามารถอยู่ในชุมชนอย่างมีคุณภาพ ไม่ว่าจะพึ่งพาคนอื่นหรือไม่ก็ตาม หากเป็นผู้ที่พหุผลภาพก็มีครอบครัวและชุมชนดูแล

กลุ่มที่สอง “กลุ่มพ่ายแพ้” หมายถึงกลุ่มที่ไม่สามารถอยู่ในชุมชนได้อย่างมีคุณภาพ เช่น การขาดแคลนผู้ดูแล จึงอาจต้องเข้ารับบริการจากสถานสงเคราะห์

กลุ่มที่สาม “กลุ่มเสี่ยง” หมายถึง กลุ่มที่มีโอกาสเสี่ยงเป็นผู้พ่ายแพ้ในอนาคต อันได้แก่ กลุ่มเพศหญิงสูงอายุ อ่านไม่ออกเขียนไม่ได้ อาศัยคนเดียว ไร้ญาติขาดมิตร ยากไร้ มีปัญหาสุขภาพ เป็นต้น

อนึ่ง สุทธิชัย เสนอเพิ่มเติมด้วยว่า การแบ่งกลุ่มทั้งสามนี้อาจมีการแปรเปลี่ยนได้ เช่น กลุ่มเสี่ยงอาจจะเคลื่อนตัวสู่กลุ่มพ่ายแพ้หากไม่มีการดูแลและสนับสนุนที่ดี นอกจากนั้นหากพิจารณาการจำแนกตามเกณฑ์ดังกล่าวเพิ่มเติมก็จะพบว่า การจำแนกลักษณะนี้จะซ่อนเร้นวิถีคิดการจัดการผู้สูงอายุในระดับปัจเจกบุคคลโดยมุ่งเน้นการพึ่งพิงตนได้หรือไม่ แต่ก็เริ่มขยายสู่การมองว่าชุมชนและสังคมอาจต้องก้าวไปช่วยเหลือ ตลอดจนการพิจารณาผู้สูงอายุภายใต้วาทกรรมการแพทย์ที่มองผู้สูงอายุในฐานะความอ่อนแอและปัญหา

(2.2) การจำแนกผู้สูงอายุโดยใช้เกณฑ์ด้านการทำกิจกรรมและคุณค่า Hazan (1994) ผสมผสานวิถีคิดในทฤษฎีจิตวิทยาและสังคมเข้าด้วยกัน โดยใช้เกณฑ์ด้านการทำกิจกรรมอยู่หรือการถอยออกจากกิจกรรม (engagement and disengagement) ควบคู่กับการดำรงคุณค่าหรือการลดทอน (humanization and dehumanization) อันทำให้เห็นกลุ่มผู้สูงอายุที่แตกต่างกันสี่แบบ ซึ่งใกล้เคียงกับการจัดแบ่งกลุ่มผู้สูงอายุของไทยของ สมรักษ์ ชัยสิงห์กานานนท์ (ม.ป.ป.) ดังนี้

กลุ่มแรก “กลุ่มที่ยังทำกิจกรรมและดำรงคุณค่าผู้สูงอายุ” กลุ่มดังกล่าวมักเป็นกลุ่มผู้สูงอายุในชนบท ผู้สูงอายุยังคงมีคุณค่าและมีบทบาทในด้านต่างๆ เช่น ความรู้ พิธีกรรม การเป็นเจ้าของพื้นที่ และถ่ายทอดความรู้แก่คนรุ่นหลัง ส่วนในกรณีของสังคมเมือง กลุ่มดังกล่าว ก็คือนักการเมืองรุ่นอาวุโส ศิลปิน และนักวิชาการที่ยังคงมีบทบาทในสังคม

กลุ่มที่สอง “กลุ่มที่ยังทำกิจกรรมแต่ลดทอนคุณค่าผู้สูงอายุ” (integration and dehumanization) กลุ่มผู้สูงอายุในกลุ่มนี้คือ ผู้สูงอายุที่เกษียณจากการทำงาน โดยเฉพาะในสังคมอุตสาหกรรม ภายหลังจากการเกษียณอายุก็ก่อให้เกิดปัญหาการปรับตัวของผู้สูงอายุในสังคมเพราะถูกมองว่าไร้ค่า แม้ผู้สูงอายุจะทำกิจกรรมแต่ก็ยังถูกมองว่าเป็นงานเล็กๆ น้อยๆ ที่ไม่มีคุณค่าอะไรนัก เช่น การเฝ้าพิพิธภัณฑสถาน การทำความสะอาด เป็นต้น อันทำให้ผู้สูงอายุลดทอนคุณค่าลงไป

กลุ่มที่สาม “กลุ่มที่ถอนตัวจากกิจกรรมแต่ยังคงคุณค่าผู้สูงอายุ” (segregation and humanization) คือ กลุ่มผู้สูงอายุในสังคมสมัยใหม่ ที่หันมารวมตัวกันจัดตั้งชมรมผู้สูงอายุ และทำกิจกรรมใหม่ ดังเช่น ในงานวิจัยชิ้นนี้ที่พิจารณาผู้สูงอายุที่รวมตัวกันทำกิจกรรมเป็นชมรมผู้สูงอายุ ต.โพธิ์ไทรงาม จ.พิจิตร และการรวมตัวของ OPpy Club

และกลุ่มที่สี่ “กลุ่มที่ถอนตัวและไร้คุณค่า” เป็นกลุ่มที่แปลกแยกจากสังคมถูกโดดเดี่ยวจากสังคม เป็นกลุ่มที่ถูกทอดทิ้ง กลุ่มดังกล่าวมักจะเป็นกลุ่มที่เป็นปัญหาสังคม

เกณฑ์ดังกล่าวเบื้องต้นขยายการมองผู้สูงอายุจากระดับปัจเจกสู่ระดับสังคมค่อนข้างมากเมื่อเทียบกับเกณฑ์ข้อแรก ยิ่งไปกว่ายังพิจารณาผู้สูงอายุในสองด้านคือ การเป็นทั้งปัญหาและการมีศักยภาพ ซึ่งขึ้นอยู่กับว่าตัวผู้สูงอายุและชุมชนจะพิจารณาในด้านใด

(2.3) การจำแนกผู้สูงอายุโดยใช้เกณฑ์การรวมกลุ่มและการทำกิจกรรม บรรลุ ศิริพานิช (2539) ยังได้พิจารณาโดยใช้เกณฑ์เรื่องการรวมกลุ่มและการดำเนินกิจกรรมตามทฤษฎีกิจกรรม (activity theory) เพราะมองว่า การรวมกลุ่มเป็นชมรมของผู้สูงอายุนั้นน่าจะเป็นทางออกอันดีให้กับบรรดาผู้สูงอายุที่มีข้อจำกัดด้านร่างกายและสุขภาพแต่ยังต้องการทำประโยชน์ อันทำให้เกิดการพิจารณาชมรมผู้สูงอายุใน 4 กลุ่ม ได้แก่

กลุ่มแรก “ชมรมผู้สูงอายุที่พึ่งตนเองและช่วยเหลือผู้อื่นได้” เช่น กรณีของผู้สูงอายุในโรงพยาบาลสังกัดกรุงเทพมหานครรวมตัวกันเพื่อช่วยเหลือผู้ป่วยที่เข้ามารักษาพยาบาลด้วยกัน (เพ็ญนรินทร์ สารทจำริญ, 2549) รวมถึงชมรมผู้สูงอายุในงานวิจัยนี้ด้วย

กลุ่มที่สอง “ชมรมผู้สูงอายุที่พึ่งตนเองได้” คือ กลุ่มที่มุ่งเน้นการรวมกลุ่มและทำประโยชน์เพื่อตนเอง

กลุ่มที่สาม “ชมรมผู้สูงอายุที่พึ่งตนเองไม่ได้” หมายถึง กลุ่มที่ยังต้องรับความช่วยเหลือจากคนอื่น ๆ

กลุ่มที่สี่ “ชมรมผู้สูงอายุเฉพาะอาชีพ” เช่น ชมรมผู้สูงอายุในหน่วยงานต่างๆ เป็นต้น

การจำแนกผู้สูงอายุในข้อนี้จะคล้ายคลึงกันกับหัวข้อที่ผ่านมา คือ การมองผู้สูงอายุทั้งในเชิงปัญหาและศักยภาพของผู้สูงอายุ แต่สิ่งที่แตกต่างกันไปคือ การพิจารณาผู้สูงอายุในฐานะ “การรวมกลุ่ม” ที่จะทำกิจกรรมร่วมกันเป็นชมรม ซึ่งเป็นเงื่อนไขสำคัญที่จะส่งเสริมศักยภาพของผู้สูงอายุให้มากขึ้น

(2.4) การจำแนกผู้สูงอายุโดยใช้เกณฑ์พื้นที่เมืองและชนบท การจำแนกดังกล่าวจะอยู่บนมิติเรื่องพื้นที่ โดยพิจารณาว่า พื้นที่แตกต่างกันจะส่งผลต่อวิถีชีวิตของผู้สูงอายุไม่เหมือนกัน ดังเช่น เมืองและชนบท จะมีสภาพของผู้สูงอายุที่ไม่เหมือนกัน กล่าวคือ ผู้สูงอายุในชนบทจะมีลักษณะครอบครัวขยายและมีคุณค่าและศักดิ์ศรีค่อนข้างมากกว่าในเมือง ทว่า เมื่อสังคมสมัยใหม่รุกเข้ามาก็ยังผลให้ผู้สูงอายุในชนบทก็เริ่มประสบปัญหา อาทิ การเลี้ยงดูหลานเพียงลำพัง และผู้สูงอายุในเมืองก็ต้องปรับวิถีชีวิตให้เข้ากับสังคมทุนนิยม เช่น การบริโภคสินค้าเพื่อการชะลอวัย เป็นต้น (รายละเอียดดังที่กล่าวไปแล้วข้างต้น)

(2.5) การจำแนกผู้สูงอายุโดยใช้เกณฑ์อื่นๆ การจำแนกในกลุ่มสุดท้ายนี้เป็นการจำแนกผู้สูงอายุตามเกณฑ์ด้านอื่นๆ ตามแนวคิดของสำนักวัฒนธรรมศึกษา ผู้สูงอายุเชิงวิพากษ์ (critical gerontology) และหญิงชรา/ชายชราศึกษา (gendered gerontology) อาทิ ชนชั้น เพศ เชื้อชาติ และกลุ่มอายุที่เกิดมาในแต่ละช่วง (cohort) จะมีลักษณะที่แตกต่างกัน เช่น ผู้สูงอายุชายจะมีความแตกต่างจากผู้สูงอายุสตรี ผู้สูงอายุที่มีฐานะจะแตกต่างจากผู้สูงอายุที่ยากจน เป็นต้น ทั้งนี้ เกณฑ์นี้จะพิจารณาถึงมิติที่สังคมเป็นตัวกำหนดความหมายของผู้สูงอายุ รวมถึง การพยายามต่อกรของผู้สูงอายุในกลุ่มดังกล่าวต่อสังคม

กล่าวโดยสรุป การศึกษาผู้สูงอายุในช่วงแรกจะพิจารณาผู้สูงอายุในภาพรวมๆ มากกว่าการจำแนกกลุ่มอื่นทำให้เกิดภาพที่บิดเบือน ในยุคต่อมา ก็เริ่มพิจารณาผู้สูงอายุตามกลุ่มต่างๆ แต่ก็มักจะมุ่งเน้นกลุ่มที่อ่อนแอหรือด้อยลง แม้ว่าจะทำให้เกิดการสงเคราะห์ให้ผู้สูงอายุที่อ่อนแอก็ตามที แต่กลับไม่ทำให้มองเห็นแบบอย่างที่ดีของผู้สูงอายุโดยเฉพาะกลุ่มที่เข้มแข็ง อันมักจะส่งผลกระทบทางอ้อมให้คนทั่วไปมักจะมองภาพผู้สูงอายุด้านลบ

ดังนั้น งานวิจัยชิ้นนี้จะมองด้านที่เป็นศักยภาพของผู้สูงอายุมากกว่าการมองปัญหา โดยศึกษากลุ่มผู้สูงอายุที่มีความเข้มแข็งและมีคุณภาพ (active aging) ทั้งในกลุ่มเมืองและชนบท และภายใต้มิติพื้นที่นั้นก็ยังมีความแตกต่างด้านชนชั้นอีกด้วย กล่าวคือ ในกลุ่มเมืองจะเป็นกลุ่มผู้สูงอายุชนชั้นกลางและสูง ส่วนชนบทจะเป็นชนชั้นล่าง การศึกษาดังกล่าวจะช่วยเป็นแบบฉบับแก่ผู้สูงอายุทั่วไป ตลอดจนความพยายามต่อสู่ความหมายอัตลักษณ์ของผู้สูงอายุที่ถูกกำหนดในด้านลบอีกด้วย อย่างไรก็ตามเนื่องจากอัตลักษณ์มีความสลับซับซ้อนและมิได้เป็นเพียงด้านบวกและลบเท่านั้น ดังนั้น ในหัวข้อถัดไปจึงจะทำความเข้าใจอัตลักษณ์ของผู้สูงอายุให้คมชัดยิ่งขึ้น

2. อัตลักษณ์ของผู้สูงอายุ

อัตลักษณ์ (identity) เป็นหนึ่งในแนวคิดสำคัญที่ได้รับความสนใจศึกษาโดยเฉพาะในสำนักวัฒนธรรมศึกษานับตั้งแต่ทศวรรษที่ 1990 (Barker, 2008) โดยที่มิติที่สนใจคือ “การเมืองเรื่องอำนาจ” ของอัตลักษณ์ในด้านเพศชาติพันธุ์ วัย และสำหรับในที่นี้คือ “ความสูงอายุ” โดยมองว่า อัตลักษณ์เป็นเรื่องของการต่อสู้ แย่งชิง และการแสดงออกถึงตัวตนของมนุษย์ ทั้งนี้ การแสดงออกถึงตัวตนนั้นเปรียบได้ดั่งกับเหรียญสองด้านของอำนาจ คือ ด้านแรก มนุษย์เป็นผู้สร้างความหมาย และในเหรียญอีกด้านหนึ่งคือ สังคมเป็นผู้กำหนดความหมาย อันทำให้ อัตลักษณ์เป็นเพียงภาพตัวแทน (representation) และเป็นวาทกรรมที่เกี่ยวข้องกับทั้งตัวมนุษย์และสังคมที่จะประกอบสร้างความหมาย โดยที่ความหมายนั้นมีลักษณะเป็นกระบวนการไม่หยุดนิ่ง เปลี่ยนแปลง ไม่จบสิ้น (อภิญา เฟื่องฟูสกุล, 2546 และ Woodward, 2002) หรือดังที่ Anthony Giddens หนึ่งในนักวิชาการด้านอัตลักษณ์ใช้คำว่า “Identity as Project” (Barker, 2008)

2.1 ปรัชญาของอัตลักษณ์ และแนวคิดอัตลักษณ์ตามแนวคิดสังคมนิยมยุคหลังสมัยใหม่

การพิจารณาอัตลักษณ์ในแนวทางดังกล่าว สอดรับกับปรัชญา anti-essentialism ซึ่งมองว่า ทุกสิ่งทุกอย่างมิได้มีแก่นแกนหลักหรือคุณสมบัติเดียวอย่างที่เคยเชื่อมาก่อนในอดีตดั่งแนวคิด essentialism โดยเฉพาะเรื่องปัจเจกบุคคล แต่เป็นเรื่องที่ถูกสร้างขึ้น ปรับเปลี่ยนได้ตามบริบท (อภิญา เฟื่องฟูสกุล, 2546) กล่าวอีกนัยหนึ่งคือ ตัวตนของมนุษย์ที่เคยคิดว่า เป็นเพียงหนึ่งดังคำที่เรียกอัตลักษณ์เดิมว่า “เอกลักษณ์” กลับเป็นสิ่งที่ถูกท้าทายว่า ตัวตนนั้นอาจมิได้สิ้นสุดตรงนั้น แต่เป็นสิ่งที่สร้างขึ้นได้ปรับเปลี่ยนไปตามอำนาจที่กำหนด

การมองอัตลักษณ์ด้วยมุมมองดังกล่าว เป็นแนวคิดหลักของสังคมนิยมยุคหลังสมัยใหม่ (post modern) ซึ่งปฏิเสธเหตุผลนิยมและวิทยาศาสตร์ในยุคสังคมนิยมใหม่ โดยมองว่า เหตุผลและวิทยาศาสตร์ที่เชื่อว่าเป็นกลางอาจเป็นเพียง “อำนาจ” อีกแบบหนึ่งที่กำหนดอยู่แบบไม่รู้ตัว นอกจากนั้นยังตั้งคำถามถึงความเป็นจริงที่เห็นอาจมิใช่เป็นคำตอบสุดท้าย แต่เป็นสิ่งที่เปื้อนภาพตัวแทนที่ขึ้นอยู่กับการมอง ความจริงที่เห็นเป็นเพียงภาพตัวแทนที่ถูกประกอบสร้างขึ้น ดังนั้น อัตลักษณ์หรือตัวตนของมนุษย์ที่เคยคิดว่า มนุษย์เป็นผู้มีเหตุผลผู้สร้างสรรค์ ดังแนวคิดในสังคมนิยมใหม่ตามแนวคิดของ Descartes ดังวลีสำคัญที่ว่า “I think therefore I am” จึงถูกตั้งคำถามว่า มนุษย์อาจมิได้มีอำนาจในการกำหนดตัวตนของตนเองเสียทั้งหมด แต่กลับขึ้นอยู่กับการ

“อำนาจ” ในการกำหนดความหมายของมนุษย์ทั้งในด้านตัวมนุษย์และปฏิบัติการจากสังคม (อภิญา เพ็ญพัสกุล, 2546)

นอกเหนือจากปรัชญา และการก้าวสู่สังคมยุคหลังสมัยใหม่ที่ส่งผลต่อวิถีคิดเรื่องอัตลักษณ์แนวใหม่แล้ว ส่วนหนึ่งยังเป็นผลจากแนวคิดทฤษฎีในสังคมสมัยใหม่ที่ผ่านมาอย่างน้อย 4 ทฤษฎี อันได้แก่ จิตวิเคราะห์ มาร์กซิสต์ สตรีนิยม และภาษาและการสื่อสาร (Hall อ้างถึงใน Barker, 2008) ดังนี้

ทฤษฎีจิตวิเคราะห์ (psychoanalysis) เป็นทฤษฎีที่พัฒนาขึ้นโดย Freud ซึ่งสนใจอัตลักษณ์ในระดับปัจเจกบุคคล งานของเขาสนใจว่าอัตลักษณ์มีความสัมพันธ์เกี่ยวกับโครงสร้างจิตใจที่กำหนดตัวตนของมนุษย์ โดยที่โครงสร้างที่ فروยด์ให้ความสนใจคือ ความสัมพันธ์ของ id / ego / super ego และ فروยด์ก็มองว่า อัตลักษณ์จะเป็นกระบวนการที่ขัดแย้งกันของโครงสร้างทั้งหมดนี้ ในขณะที่ id คือ พลังดิบอยู่ในจิตไร้สำนึก super ego เป็นพลังด้านจริยธรรม ส่วน ego เป็นพลังที่ประสานกันระหว่างความต้องการในจิตใจและพลังภายนอก ด้วยเหตุนี้ อัตลักษณ์ของมนุษย์จึงมีลักษณะต่อสู้ขัดแย้งและไม่มีเอกภาพ เพราะมีบางส่วนที่ id ต้องการแต่ก็ไม่สามารถตอบสนองได้ จึงต้องแปรเปลี่ยนไปสู่กระบวนการป้องกันตนเอง (defensive mechanism) เช่น การเก็บกด การทดแทน การชดเชย หรือสลับสัญลักษณ์อื่นๆ เช่น ความฝัน

แนวคิดของ فروยด์ ถือเป็นแนวทางสำคัญต่อการอธิบายกระบวนการครอบงำทางจิตใจซึ่งอยู่ในระดับจิตไร้สำนึกของมนุษย์ในสำนักมาร์กซิสต์ สตรีนิยม และวัฒนธรรมศึกษา ดังที่จะกล่าวต่อไป

แนวคิดของสำนักมาร์กซิสต์ (Marxism) ก็ให้ความสนใจต่ออัตลักษณ์เช่นกัน มิติที่สนใจคือประเด็นเรื่องชนชั้น โดยที่ชนชั้นนั้นเป็นสิ่งที่กำหนดวิถีคิดต่อตนเองและเชื่อมโยงกับโครงสร้างสังคม ในช่วงแรกจะให้ความสนใจปัจจัยเศรษฐกิจเป็นหลัก แต่ในช่วงหลัง สำนักมาร์กซิสต์เริ่มที่จะขยายการวิเคราะห์สู่โครงสร้างส่วนบน โดยเฉพาะ “อุดมการณ์” นักวิชาการที่ให้ความสนใจคือ Louis Althusser เขาสนใจว่า ตัวตนเป็นผลผลิตของสังคมเป็นผู้สร้างโดยผ่านกระบวนการ “เรียก” หรือ interpellation ให้กับมนุษย์ กระบวนการดังกล่าวทำงานภายใต้กรอบแนวคิดจิตวิเคราะห์ กล่าวอีกนัยหนึ่งคือการเรียกเข้าไปในจิตใต้สำนึก ดังนั้น มนุษย์ที่ถูกกระบวนการดังกล่าวก็จะพัฒนากลายเป็นมนุษย์ที่สังคมกำหนดอย่างไม่รู้ตัว

ในขณะที่มาร์กซิสต์ให้ความสนใจมิติชนชั้น แต่สำหรับสำนักสตรีนิยม (Feminism) เริ่มตั้งคำถามว่า ภายใต้มิติชนชั้นยังมีมิติที่ซ่อนเร้นคือ “เพศ” เป็นอีกตัวแปรที่สำนักมาร์กซิสต์หลงลืมไป สำนักสตรีนิยมให้ความสนใจต่อมิติเรื่องเพศ โดยมองว่า อัตลักษณ์เรื่องเพศมิได้เป็นเรื่องธรรมชาติ แต่เป็นเรื่องที่ถูกกำหนดจากสังคม และผู้หญิงก็มักจะถูกอยู่ภายใต้อำนาจที่สังคมแบบ

ชายเป็นใหญ่กตชี การก่อตัวของสำนักสตรีนิยมสร้างคำถามต่อมิติอื่นๆ ว่า อัตลักษณ์เรื่องอื่นๆ จะมีลักษณะเดียวกันคือการกตชีด้วยหรือไม่ เช่น วัยชาติพันธุ์ สีผิว และแม้แต่ประเด็นเรื่องผู้สูงอายุ

และในท้ายที่สุด แนวคิดด้านภาษาและการสื่อสารตามศาสตร์สัญวิทยา (Semiology) ของ Ferdinand de Saussure นักภาษาศาสตร์ชาวฝรั่งเศส ซึ่งมองว่า “ภาษา” อาจมิใช่เป็นเรื่องที่มนุษย์สร้างสรรค์ขึ้น แต่มีลักษณะเป็นโครงสร้างที่ตายตัวและกำหนดไว้แล้วและมีผลต่อการกำหนดวิถีคิดของมนุษย์ แนวคิดดังกล่าวเป็นพื้นฐานและพัฒนาต่อในยุคถัดมา เช่น การศึกษาวาทกรรม (discourse) ซึ่งจะสนใจภาษาการสื่อสาร แต่จะขยายต่อไปสู่ความสัมพันธ์เชิงอำนาจและความรู้ที่มาจากหลากหลายทิศทางอันมีผลต่อการกำหนดมนุษย์ และที่ต่างไปจากยุคแรกก็คือ โครงสร้างดังกล่าวมิได้เป็นโครงสร้างแน่นอนตายตัว แต่แปรเปลี่ยนไปตามอำนาจที่กำหนด

จากสำนักคิดทั้งสี่ถือเป็นพื้นฐานสำคัญต่อการศึกษาอัตลักษณ์ในยุคหลังสมัยใหม่ โดยจุดที่แตกต่างกันคือ ในขณะที่สำนักคิดเดิมจะมุ่งหมายการศึกษาอัตลักษณ์ของมนุษย์ที่ดูเหมือนจะแน่นอนหยุดนิ่ง เป็นหนึ่งเดียว แต่สำหรับในยุคหลังสมัยใหม่ ภายใต้ปรัชญา anti-essentialism อัตลักษณ์กลับมิได้เป็นสิ่งที่แน่นอนตายตัว หรือหยุดนิ่งกับที่ แต่เป็นสิ่งที่ถูกสร้างขึ้นมาจากหลายทิศทางและประกอบสร้างกลายเป็นตัวตนขึ้นมา ยิ่งกว่านั้นการประกอบสร้างยังตกอยู่ภายใต้อำนาจที่มองไม่เห็น แต่กลับโยงใยเป็นเครือข่าย ดังแนวคิดวาทกรรม (discourse) ของ Michel Foucault (มิเชล ฟูโกต์) นักคิดคนสำคัญของสำนักนี้ รายละเอียดในหัวข้อถัดไป

2.2 ฟูโกต์ กับการมองอัตลักษณ์ที่ถูกกำหนดจากอำนาจวาทกรรม

ฟูโกต์ เป็นนักปรัชญาชาวฝรั่งเศส ที่ให้ความสนใจศึกษาตัวตนของมนุษย์ งานของเขาได้เผยให้เห็นว่า อัตลักษณ์ของมนุษย์นั้นมิได้เป็นโครงสร้างที่แน่นอนถาวร แต่เป็นสิ่งที่ถูกกระทำจากอำนาจของสังคมและแปรเปลี่ยนไปเรื่อยๆ ไม่มีเอกภาพ มนุษย์ไม่มีแม้แต่เอกลักษณ์เฉพาะตัว ในทัศนะของฟูโกต์ ตัวตนหรืออัตลักษณ์ของมนุษย์เป็นเพียงผลลัพธ์จากวาทกรรม และมนุษย์ก็ยอมรับตัวตนดังกล่าว และที่สำคัญคือการกำหนดต่อมนุษย์คนอื่นๆ อีกด้วย (ธงชัย วินิจจะกุล, 2534: 15-16)

เพื่อพิสูจน์ให้เห็นว่า ตัวตนของมนุษย์มิได้มีพลังหรือเป็น subject ดังแนวคิดในอดีตยุคทันสมัย ฟูโกต์ จึงได้เสนอวิธีการศึกษาวาทกรรม (discourse) หรือการศึกษาภาษาและการแสดงออกด้วยการสื่อสารต่างๆ เพื่อเปิดให้เห็นถึงมิติเชิงอำนาจที่ครอบงำ ด้วยแนวทาง archeology/genealogy ซึ่งเป็นการขุดค้นลงไปถึงการสื่อสารในช่วงเวลาต่างๆ และกระจายกระจายในพื้นที่ต่างๆ เพื่อแสดงให้เห็นถึง “อำนาจ” ที่ไร้ซึ่งผู้ผลิตที่แท้จริง กระจายกระจายทั่วไปใน

สังคม ไม่มีศูนย์กลางอำนาจ แต่อำนาจกลับเชื่อมโยงเป็นเครือข่าย (network of power) และมา กำหนดอัตลักษณ์ของมนุษย์ เท่ากับว่า เป็นพลังกำหนดที่มาจากภายนอกตัวตนมากกว่าตัวมนุษย์ เป็นผู้กำหนดเอง และที่สำคัญคือ วาทกรรมที่ชุดค่านั้น จะแสดงให้เห็นถึงความไม่ปะติดปะต่อ ความไม่ต่อเนื่องในการกำหนดตัวตนของมนุษย์ ซึ่งมาจากอำนาจอันหลากหลายต่างไปจากยุคที่ ผ่านมาที่มองโครงสร้างที่กำหนดตายตัว (รายละเอียดของการศึกษาวาทกรรมของฟูโกต์ดูได้จาก หัวข้อถัดไป)

ในทัศนะของฟูโกต์ มนุษย์แทบจะไร้ซึ่งพลังในการกำหนดตัวตนของตนเอง ปัจจุบันบุคคล จึงกลายเป็นเพียงวัตถุ (object) ที่ถูกกำหนดจากอำนาจที่หลากหลาย หรือเรียกว่า กระบวนการ objectification (ธีรยุทธ บุญมี, 2551: 192 แปลว่า “กระบวนการสร้างอิทธิกรรม”)

ฟูโกต์อธิบายกระบวนการดังกล่าวว่า มนุษย์ตกอยู่ภายใต้อำนาจจากหลากหลายแห่งและ ทำให้มนุษย์กลายเป็นวัตถุซึ่งต่างจากการที่ในสังคมทันสมัยมองว่ามนุษย์เป็นประธาน ด้วย กลยุทธ์การจำแนกประเภท (classified practice) สองรูปแบบ คือ

แบบแรก การปฏิบัติการเพื่อการแบ่งแยก (dividing practice) เป็นการใช้อำนาจในการ บริหาร ควบคุม และกำหนดตัวมนุษย์ เช่น การแบ่งแยกคนป่วยกับคนไม่ป่วย คนบ้ากับคนปกติ (กาญจนา แก้วเทพ และสมสุข หินวิมาน, 2551 และ Barker, 2008) นอกจากนั้นการแบ่งแยกยัง ตามมาด้วย “การกีดกัน” (exclusion) หรือการแยกคนที่ไม่เกี่ยวข้องหรือไม่อยู่ในเกณฑ์ออกไปด้วย เช่น เมื่อแบ่งแยกคนป่วยออกไปจากคนไม่ป่วยแล้ว ก็กีดกันให้คนป่วยต้องอยู่แต่ในโรงพยาบาล หรือการกีดกันคนที่เป็นอาชญากรต้องเข้าไปในคุก เป็นต้น

ทั้งนี้ การแบ่งแยกและการกีดกันนั้น มิใช่ด้วยพลังอำนาจที่รุนแรงดังในอดีต แต่เป็นไปตาม อำนาจของความรู้หรือศาสตร์สมัยใหม่ที่กำหนดไว้และสร้างอำนาจต่อตัวตนมนุษย์ เช่น ศาสตร์ ด้านการแพทย์ที่กำหนดว่าใครคือคนป่วยและไม่ป่วย และสร้างเกณฑ์ในการ “ตรวจสอบ” “ตรวจ ตรา” ร่างกายของมนุษย์เพื่อจำแนกมนุษย์ได้อย่างละเอียด รวมถึงการทำให้ร่างกายมนุษย์ กลายเป็นร่างกายที่เชื่อง (docile body) และปฏิบัติตาม

แบบที่สอง การจำแนกทางวิชาการ (scientific classification) หรือการทำให้มนุษย์ กลายเป็นวัตถุดิบในแวดวงการศึกษา ฟูโกต์อธิบายว่า การเติบโตของวิชาต่างๆ เริ่มใช้มนุษย์เป็น ศูนย์กลางหรือวัตถุดิบแห่งการศึกษา เช่น วิชาด้านการแพทย์ มนุษย์จะถูกผ่าตัด ตรวจสอบ ตรวจตรา ตรวจสอบ เป็นต้น ยิ่งไปกว่านั้น ความรู้ดังกล่าวก็มีผลต่อการครอบงำความคิดและการกระทำของ มนุษย์อีกด้วย (รัตนา โตสกุล, 2548: 74)

ในระยะต่อมาฟูโกต์ก็พัฒนาแนวคิด objectification สู่นำแนวคิดเรื่อง กระบวนการ subjectification (หรือ ธีรยุทธ บุญมี, 2551: 192 แปลว่า “กระบวนการสร้างอธิการ”) แนวคิดดังกล่าวต่างไปจากแนวคิดแรกที่มองว่าอำนาจจากสังคมกำหนดตัวตนของมนุษย์ทั้งหมดและมนุษย์ก็กลายเป็นกรรมหรือเป็นวัตถุ แต่แนวคิดนี้พิจารณาว่า มนุษย์ยังพอจะมีอำนาจควบคุมตนภายใต้อำนาจที่ถูกครอบงำจากสังคม หรือดังที่ รัตนา โตสกุล (2548: 75) ใช้คำว่า “การยอมรับการเป็นองค์ประธานผู้ถูกกระทำ” ซึ่งรัตนา อธิบายเพิ่มว่า

ปัจเจกยอมรับการเป็นองค์ประธานผู้ถูกกระทำ ที่สามารถตัดสินใจกระทำการ (conscious agency) ไม่ได้อยู่ในฐานะจำยอม เชื้อยชา (passive actors) การก่อรูปอัตลักษณ์ของปัจเจกในลักษณะนี้เป็นผลผลิตของวิวัฒนาการประวัติศาสตร์สังคมและวัฒนธรรมที่สลับซับซ้อนที่กระทำต่อร่างกายสังคม จิตวิญญาณ ความคิด และพฤติกรรมของมนุษย์ และเมื่อผ่านกระบวนการทำความเข้าใจ และการใช้เหตุผลก็จะนำไปสู่ความเข้าใจรับรู้ของปัจเจกเองในการที่จะเลือกนำไปสู่การกระทำ

(รัตนา โตสกุล, 2548: 75)

มนุษย์จึงมิได้ตกอยู่ในฐานะ “จำยอม” และ “เชื้อยชา” (passive agency) แต่อย่างเดียวนมนุษย์ยังคงสามารถตัดสินใจกระทำการ (conscious agency) ด้วย โดยเฉพาะการตรวจสอบและกำกับตนเอง ทว่า ในเวลาเดียวกัน ในฟากของสังคมก็ใช้อำนาจกำหนดตัวตนของมนุษย์ได้อย่างแยบคายมากยิ่งขึ้นกว่าเดิม ด้วยการใช้ความรู้ เทคโนโลยี และเหตุผลต่างๆ เพื่อให้มนุษย์ยอมรับข้อกำหนดอย่างเต็มใจ ถือว่าเป็นการควบคุมจาก “ภายใน” มากกว่าภายนอก (รัตนา โตสกุล, 2548)

กระนั้นก็ตาม ธีรยุทธ บุญมี (2551: 192) กลับมองว่า กระบวนการดังกล่าวก็อาจถือเป็นการหลอกลวงมนุษย์ว่า “เป็นนายตนเอง” แต่กลับกลายเป็นเพียงกรรมที่ต้องทำตามข้อกำหนดที่ระบุไว้ โดยเฉพาะทำตามระเบียบและข้อปฏิบัติของสังคมทุนนิยมอุตสาหกรรม ดังที่ระบุไว้ว่า

กระบวนการสร้างอธิการ (subjectification) ก็คือ กระบวนการที่ทั้งส่งเสริมและหลอกลวง บังคับให้คนเชื่ออย่างสนิทใจว่า ตัวเองเป็นนายของตนเอง เป็นประธานในการตัดสินใจ เลือกกระทำ ประพฤติปฏิบัติตนในสิ่งที่ตนเชื่อ ในขณะเดียวกัน เขาก็อาจมีฐานะเป็นวัตถุหรืออภิมหากรรมแห่งความเชื่อนั้นๆ ได้โดยไม่รู้ตัว เป็นบุคคล

ซึ่งอาจคิดว่า ตัวเองต้องฝึกฝนร่างกาย จิตใจ ให้ยืนหยัดแข็งแรงรับผิชอบ และคิดว่า เขากำลังเป็นนายตัวเอง เป็นเจ้าของความคิด เจ้าของร่างกาย เจ้าของความยืนหยัด ซึ่งจะเป็นผลดีต่ออาชีพการงาน แต่ที่จริงแล้ว เขาอาจกำลังเป็นอิทธิกรรม คือ กำลังทำตัวเป็นร่างกาย/จิตใจ ที่กำลังถูกหล่อหลอมดัดแปลงให้เหมาะกับร่างกายของคนงานในระบบทุนนิยม-อุตสาหกรรมนิยมอย่างเต็มจิตเต็มใจก็ได้

(ธีรยุทธ บุญมี, 2551: 192)

แม้การมองแนวคิดของนักวิชาการทั้งสองจะมีมุมมองที่ต่างกัน แต่ทั้งสองก็วางอยู่บนทัศนะเดียวกันว่า subjectification เป็นการทำให้มนุษย์กลายเป็นประธานที่อยู่ภายใต้การกำหนดของอำนาจสังคม และเป็นกลยุทธ์ที่ซับซ้อนมากกว่าเดิม

กลยุทธ์ดังกล่าวฟูโกต์วิเคราะห์ว่า เคยถูกใช้ในสังคมตะวันตกในอดีตคือการสารภาพบาป โดยให้ผู้สารภาพต้องยอมรับกฎกติกาตั้งแต่ต้นและสารภาพสิ่งที่ผิดออกมา การทำงานแบบดังกล่าวก็ถูกประยุกต์ในยุคปัจจุบันเช่นกัน โดยพัฒนาจากความรู้และเทคโนโลยีการควบคุม นักโทษด้วยการออกแบบคุก panopticon ที่เปิดโล่งเพื่อการสังเกตสอดส่องของผู้คุม และแม้จะไม่มีผู้คุมก็ตาม คนในคุกก็ตระหนกอยู่เสมอว่ามีอะไรบางอย่างที่ยังเฝ้ามองตลอดเวลาทำให้ต้องประพฤติตนไปตามกฎที่วางไว้ (ธงชัย วินิจจะกูล, 2534, อภิญา เพ็ญฟูสกุล 2546 และธีรยุทธ บุญมี, 2551) ยิ่งไปกว่านั้น เทคโนโลยีของคุคนี้หากย้อนกลับไปที่พิจารณาด้วยประเด็นเรื่องอำนาจก็แสดงให้เห็นว่า อำนาจเป็นเรื่องที่กระจายกระจายไม่มีศูนย์กลางที่แน่ชัดแต่อยู่รายรอบตัว และแม้แต่การเชื่อมโยงกับตัวมนุษย์ที่เป็นส่วนหนึ่งของกลไกอำนาจในการกำหนดและการควบคุมตนเองด้วย (รัตนา โตสกุล, 2548: 81)

จากแนวคิดดังกล่าวก็พัฒนาสู่แนวคิดเรื่อง “การจัดระเบียบวินัย” เพื่อให้มนุษย์ควบคุมตนเอง มีระเบียบ และตัวอย่างที่เด่นชัดก็คือ กรณีเรื่องเพศ ที่ฟูโกต์อธิบายว่า มนุษย์ด้านหนึ่งก็ยอมรับอำนาจที่กำหนดความหมายลงมาและคุมตนเองภายใต้กฎเกณฑ์

การทำงานดังกล่าวประสบความสำเร็จได้ดี ก็เนื่องมาจากการที่ฟูโกต์ให้ความสนใจประเด็นเรื่อง “อำนาจ” ซึ่งเป็นพลังสำคัญในการสร้าง “ความรู้” ซึ่งความรู้ดังกล่าวก็เป็นผลพวงจากวาทกรรมด้วย แนวคิดของเขาต่างไปจากความเข้าใจของคนทั่วไปที่มองว่า ความรู้เป็นสิ่งที่ดีหรือเรื่องถูกต้อง แต่สำหรับการศึกษาของฟูโกต์ มองว่า ความรู้เป็นผลของวาทกรรมที่ “อำนาจ” เป็นผู้กำหนดว่าอะไรจะเป็นสิ่งที่ควรรู้และไม่ควรรู้ ยิ่งกว่านั้นความรู้ที่เห็นก็มาจากอำนาจ ความรุนแรงที่พยายามควบคุมมนุษย์ เช่น ความรู้ทางการแพทย์ก็มาจากการผ่าตัดร่างกายของศพ

มนุษย์นั่นเอง ความรู้จึงอาจเป็นสิ่งจอมปลอมที่ถูกสร้างขึ้นมาโดยผู้มีอำนาจ และสถาปนาผู้รู้ (เฉพาะกลุ่มหรือจำนวนน้อยนิด) ที่คอยรับใช้อำนาจนั้นด้วย

แนวคิดของฟูโกต์ทำให้เห็นอำนาจจากสังคมที่กำหนดอัตลักษณ์ของมนุษย์จนดูเหมือนว่า อำนาจจะครอบงำตัวมนุษย์โดยเบ็ดเสร็จและทำให้มนุษย์ต้อง “ยอมจำนน” กับอำนาจทั้งสิ้น และดูเหมือนว่า มนุษย์ไม่สามารถหลุดพ้นจากการครอบงำของอำนาจและความรู้ที่ถูกสร้างขึ้นได้ ซึ่งสร้างข้อถกเถียงให้กับนักวิชาการยุคหลัง (ธงชัย วินิจจะกูล, 2534)

อย่างไรก็ตาม งานในช่วงหลังของเขาก็เริ่มที่จะเผยให้เห็นถึงความพยายามต่อสู้เชิงอำนาจของปัจเจกบุคคล ด้วยการมองถึงการสร้างตัวตนขึ้นมาผ่านศิลปะ แต่ก็ได้รับการวิพากษ์ว่า เป็นการจำกัดสำหรับกลุ่มชนชั้นสูงเท่านั้น (ธีรยุทธ บุญมี, 2551: 207-208) อย่างไรก็ตามแนวคิดดังกล่าวก็ได้รับการพัฒนาต่อในนักวิชาการยุคหลังที่ว่า แล้วปัจเจกบุคคลทั่วไปจะสามารถหลุดพ้นจากการครอบงำอำนาจได้หรือไม่ หรือมีวิธีอื่นได้หรือไม่ในหัวข้อถัดไป

2.3 การต่อสู้ของอัตลักษณ์ในปากของปัจเจกบุคคล

หนึ่งในนักคิดคนสำคัญที่พยายามตอบปัญหาเรื่องอัตลักษณ์ดังกล่าวก็คือ Stuart Hall (อ้างถึงใน Barker, 2008 และอภิญา เฟื่องฟูสกุล, 2546) ซึ่งเสนอแนวคิดเรื่อง articulated self เป็นแนวคิดที่ช่วยหาทางออกให้กับการมองการกำหนดอำนาจจากสังคมเพียงด้านเดียว แต่กลับขยายมาสู่การมองปัจเจกบุคคลในฐานะผู้กระทำด้วย

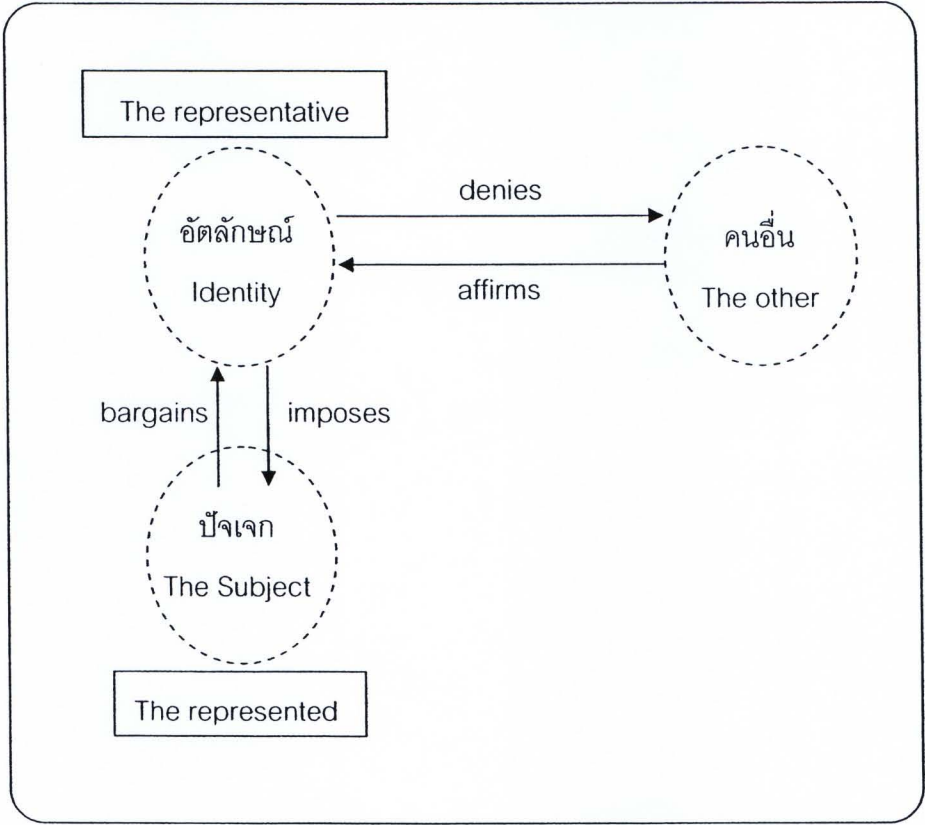
แนวคิดนี้เสนอว่า อัตลักษณ์คือ “ชิ้นส่วน” ของวาทกรรมที่หลากหลายมาปะติดปะต่อกัน จากทั้งอำนาจสังคมและอำนาจของปัจเจกบุคคลและนำมาแสดงออกเป็นอัตลักษณ์ของบุคคล นอกจากนั้น อัตลักษณ์ที่เห็นนั้น ก็ยังมีลักษณะที่ปรับเปลี่ยน แตกต่างหลากหลาย ไม่สิ้นสุด ขึ้นอยู่กับบริบท เงื่อนไข ในการนำเสนออัตลักษณ์นั้น

อัตลักษณ์ในทัศนะของ Hall จึงมีลักษณะเป็น “กลุ่ม” “กระบวนการ” ที่ไม่มีที่สิ้นสุด หรือเป็นสิ่งที่ “กลายเป็น” (becoming) มากกว่าที่จะหยุดนิ่ง ตามปรัชญา anti-essentialism ดังตัวอย่างเช่น การนิยามอัตลักษณ์ความเป็นอังกฤษ จะมีความสัมพันธ์กับเรื่องเพศ ชนชั้น สีผิว ชาติพันธุ์ การเมือง ศาสนา ดังนั้น เราจึงอาจเห็นภาพของหนุ่มผิวสีแต่งตัวดีสวมแว่นตาแต่รักเพศเดียวกันกล่าวว่า “ตนเป็นคนอังกฤษที่แท้จริง” อัตลักษณ์ของมนุษย์คนหนึ่งจึงเป็นสิ่งที่ “ตัด” “ปะ” “ประสม” “ผสม” สิ่งต่างๆ เข้ามาด้วยกันจากหลายทิศหลายทางและนิยามเป็นตัวตนขึ้นมา ซึ่งไม่จำเป็นต้องมีลักษณะกลมกลืนกันเสมอไปก็เป็นได้ แต่กลับมีความย้อนแย้ง และความสับสนได้สูง (Barker, 2008)

ตัวอย่างเช่น งานวิจัยของกรองแก้ว วัฒนะมงคลรักษ์ (2545) ซึ่งสนใจอัตลักษณ์ของถนนข้าวสาร ก็พบว่า อัตลักษณ์ของถนนข้าวสารก็มีความแตกต่างหลากหลายเปลี่ยนไปไม่หยุดนิ่ง และถูกสร้างขึ้นทั้งจากคนภายในและคนภายนอก มิได้มีลักษณะที่สอดคล้องกลมกลืนกันไปในด้านเดียว ดังเช่น การเป็นแหล่งการค้า การท่องเที่ยว แหล่งพบปะ แหล่งวัฒนธรรม ชุมชนในอดีต ในบางครั้งก็มีความขัดแย้งกันโดยสิ้นเชิง เช่น เป็นแหล่งยาเสพติด โสเภณี เป็นต้น

อภิญา เพ็ญฟูสกุล (2546: 75) ได้ให้ข้อสรุปถึงอัตลักษณ์ว่า อัตลักษณ์เป็นแหล่งรวมของวาทกรรมต่างๆ ที่กำหนดบทบาทของมนุษย์ และแปรเปลี่ยนไปตามสถานการณ์ ดังภาพที่ปรับจากงานของอภิญาดังต่อไปนี้

รูปภาพที่ 4 กระบวนการสร้างอัตลักษณ์และปัจเจกภาพในแนวคิดหลังสมัยใหม่

จากภาพดังกล่าว อภิญา อธิบายเพิ่มเติมว่า อัตลักษณ์มีลักษณะเหมือนเหรียญสองด้านที่ทับซ้อนกันอยู่ ด้านหนึ่ง วาทกรรมจะหยิบยื่นภาพตัวแทน (representative) ให้กับเรา เช่น ความเป็นชาย-หญิง ความเป็นไทย และหล่อหลอมเป็นตัวเรา ซึ่งภาพดังกล่าวนั้นก็สร้างให้ต่างไปจากคนอื่น (The other) แต่ในอีกด้านหนึ่ง ตัวเราก็จะต่อรอง ยอมรับ ปฏิเสธ ตำแหน่งของปัจเจกภายในวาทกรรม ตัวตนจึงเป็นภาพทับซ้อนกันอยู่ระหว่างวาทกรรมที่ถูกกำหนดและกำหนดเอง เป็นเสมือน “รอยตะเข็บ” ที่เย็บสิ่งต่างๆ เข้าไว้ด้วยกัน อภิญา ยังได้ยกตัวอย่าง กรณีเด็กที่

แม่เรียกให้ไหว้คุณป้า เด็กกลับพนมมือแบบเสียไม่ได้ ซึ่งแสดงให้เห็นว่า ด้านหนึ่ง คือ การยอมรับอัตลักษณ์ระบบอุปถัมภ์ แต่อีกด้านหนึ่งก็ต่อรองวาทกรรมดังกล่าวและเผยให้เห็นพลังของปัจเจกบุคคล ซึ่งเป็นหัวใจของการศึกษาวาทกรรมในยุคถัดมา

ในช่วงหลังนักวิชาการรุ่นหลังได้ต่อยอดการต่อสู้ของปัจเจกบุคคลที่มีต่อพลังของสังคมที่กำหนดความหมายต่ออัตลักษณ์ และได้เสนอแนวทางการต่อสู้ที่ไม่ใช่การปฏิเสธหรือทิศทางตรงกันข้ามแต่เพียงอย่างเดียว แต่อาจมีทางเลือกอื่นๆ หรือที่เรียกว่า “พื้นที่ที่สาม” (third space) เพื่อที่จะเล่นกับขีดจำกัดที่กำหนด แนวคิดดังกล่าวเสนอว่า ไม่จำเป็นต้องอยู่อีกฟากของอำนาจ แต่กลับใช้วิธีการไม่หยุดนิ่งอยู่กับพื้นที่ที่กำหนดให้ (dislocation) เช่น การทำให้พื้นที่นั้นคลุมเครือ หรือการใช้แนวทางการผสมผสาน (hybrid identity) (อภิญา เฟื่องฟูสกุล, 2546: 110)

ตัวอย่างของการต่อสู้ของอัตลักษณ์เริ่มปรากฏในงานวิจัย เช่น การต่อสู้ของสตรีในคุกของสายพิน สุพุทธมงคล (2543) อัตลักษณ์ของเด็กช่างกล ในงานของ จารุณี สุวรรณรัมย์ (2547) การศึกษาการนิยามกะเทยในการแสดงคาบาเรต์ของ เรืองฟ้า บุราคร (2550) อัตลักษณ์ของคนในคุกในงานของ ชาญชัย นิยมสมบูรณ์ (2552) งานทั้งหมดแสดงให้เห็นว่ากลุ่มคนชายขอบที่ตกอยู่ภายใต้อำนาจของสังคมที่กำหนดเช่น คุก เด็กเกร คนผิดเพศ ต่างพากันต่อสู้เพื่อสร้างความหมายของตนเองในด้านบวกด้วยกลยุทธ์ที่แตกต่างกัน แต่อยู่บนพื้นฐานของอำนาจและความถนัดของตน เช่น กลุ่มสตรีในคุก ก็จะต่อสู้ด้วยวรรณกรรม เพศ ศาสนา กลุ่มเด็กช่างกล ก็จะท้าทายอำนาจผ่านการถ่ายภาพกราฟิตี ผ่านพื้นที่ โต๊ะเรียน ห้องน้ำ สถานที่ต่างๆ ส่วนกลุ่มกะเทยก็จะใช้การแสดงคาบาเรต์เพื่อแสดงให้เห็นความสามารถของตนแทนการถูกมองด้านลบ และกลุ่มคนในคุกก็จะต่อสู้ด้วยการใช้การวาดภาพในจดหมายที่ผ่านออกจากคุก เหล่านี้ยืนยันให้เห็นว่า “ที่ใดมีอำนาจก็ย่อมมีการต่อสู้”

จากแนวคิดของฟูโกต์ ฮอลล์ และนักวิชาการรุ่นหลัง ยืนยันว่า อัตลักษณ์เป็นเรื่องของการประกอบสร้างตัวตนของมนุษย์ ที่ด้านหนึ่งก็มีอำนาจที่ครอบงำ และอีกด้านบุคคลก็ต่อสู้ต่อรองและประกอบเป็นความหมายของตนภายใต้การทำงานของวาทกรรม และมีลักษณะไม่จบสิ้น แต่กลับมีพัฒนาการอย่างไม่หยุด ขึ้นอยู่กับบริบทและเงื่อนไขต่างๆ นอกจากนั้นยังแสดงถึงหนทางที่ปัจเจกบุคคลพยายามต่อสู้ต่อรองด้วยพื้นที่ที่สามกับอำนาจที่ควบคุม ซึ่งก็เป็นพื้นฐานสำคัญของงานวิจัยชิ้นนี้ว่า อัตลักษณ์ผู้สูงอายุน่าจะเป็นอัตลักษณ์ที่ประกอบสร้างขึ้นภายใต้วาทกรรม มีลักษณะไม่จบสิ้น ทั้งในฟากของสังคมและกลุ่มผู้สูงอายุเอง และที่สำคัญคือในฟากของปัจเจกบุคคลก็พยายามที่จะต่อสู้ต่อรองความหมายของตนเองด้วยแนวทางอันหลากหลายที่จะรอคำตอบจากงานวิจัยนี้

3. ผู้สูงอายุกับการสื่อสาร

Harwood (2007) นักวิชาการด้านการสื่อสารกับผู้สูงอายุในสหรัฐอเมริกาเผยให้เห็นว่า แนวทางการสื่อสารเริ่มให้ความสนใจมิติผู้สูงอายุประมาณสองทศวรรษที่ผ่านมา หรือในช่วง 1980 สอดรับกับ Gullette (2004) ที่ยืนยันว่าในยุโรปก็สนใจผู้สูงอายุกับการสื่อสารในเวลาไล่เลี่ยกัน และที่สำคัญคือ การศึกษาผู้สูงอายุกับการสื่อสารจะมาหลังมิติอื่นๆ เช่น เพศ วัยรุ่น และสีผิว แต่ก็ถือเป็นพื้นฐานที่ดีสำหรับการศึกษากับผู้สูงอายุ เพราะว่ามันจะไม่เป็นมิติเพศ วัยรุ่น สีผิว และผู้สูงอายุ ก็ล้วนแล้วแต่เป็นคนตัวเล็กในสังคมที่ถูกมองข้ามไปหากเข้าใจความกดดันดังกล่าวก็ย่อมทำให้เข้าใจมิติเรื่องผู้สูงอายุได้ง่ายขึ้น

หากจะลองหาเหตุผลการศึกษาผู้สูงอายุในแนวทางการสื่อสารที่มาที่หลังนั้น ก็อาจจะพิจารณาได้ว่า อาจเพราะการเติบโตของศาสตร์ด้านการสื่อสารในตะวันตกเดินไปพร้อมๆ กับ แนวคิดความทันสมัยและการพัฒนาในโลกตะวันตกตรงกันข้ามกับผู้สูงอายุที่อยู่ในซีกตรงกันข้าม คือความไม่ทันสมัยและไม่พัฒนา หรืออาจเป็นเพราะแนวคิดการเคารพผู้สูงอายุในตะวันตกเริ่ม เจือจางลงไปพร้อมกับการพัฒนาประเทศ หรืออาจเป็นเพราะนักวิชาการด้านการสื่อสารยังอาจยังไม่ถึงวัยสูงอายุจึงยังไม่ตระหนักถึงปัญหาดังกล่าวก็เป็นได้ อย่างไรก็ตาม ไม่ว่าจะเป็นเหตุผลใดก็ตาม นักวิชาการด้านการสื่อสารในยุคหลังก็เริ่มให้ความสำคัญกับผู้สูงอายุ อันเนื่องมาจากโลกความเป็นจริงที่อัตราผู้สูงอายุเติบโตขึ้น ตลอดจนกระแสของแนวคิดยุคหลังสมัยใหม่ที่เริ่มสนใจกลุ่มคนตัวเล็กที่เคยถูกมองข้ามในอดีต ดังที่กล่าวไปแล้วในตอนต้น

ในแนวทางการสื่อสาร Harwood (2007) แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างผู้สูงอายุกับการสื่อสารถึง 4 ด้านด้วยกัน โดยในสองด้านแรกจะมุ่งเน้นมิติการสื่อสารที่เป็นตัวกำหนดผู้สูงอายุ และสองด้านหลังจะมุ่งเน้นตัวผู้สูงอายุในการกำหนดการสื่อสาร คือ

(1) การสื่อสารจะสะท้อนให้เห็นถึงความเข้าใจของเราเกี่ยวกับผู้สูงอายุ หมายถึง กระบวนการสื่อสารต่างๆ ทั้งการสื่อสารทางตรง และการสื่อสารผ่านสื่อมวลชนที่เข้ามาในชีวิตของเรา จะทำให้เข้าใจได้ว่า เรามองผู้สูงอายุแบบใด ทั้งในด้านบวกและด้านลบ เช่น หากเราสื่อสารและรับข่าวสารผู้สูงอายุในด้านลบก็ย่อมทำให้เรามีอคติต่อผู้สูงอายุได้ง่าย หรือเมื่อพิจารณาภาษาที่เรียกผู้สูงอายุ ก็อาจทำให้เข้าใจได้ว่า เราคิดถึงผู้สูงอายุเช่นไร เช่น การเรียกว่า “แก่หนังเหี่ยว” ก็มีความหมายต่างไปจาก “ผู้อาวุโส”

(2) การสื่อสารจะกำหนดประสบการณ์ที่เรามีต่อผู้สูงอายุ หมายถึง การสื่อสารจะกลายเป็นตัวสร้างประสบการณ์ต่อผู้สูงอายุ ทั้งต่อตัวผู้สูงอายุเอง และต่อคนทั่วไป เช่น แม้เราจะ

ไม่เคยพบหรือมีประสบการณ์ตรงกับผู้สูงอายุก็ตาม แต่เพียงแค่การเปิดรับสารผ่านสื่อมวลชนก็ทำให้เรารับรู้ผู้สูงอายุได้ รวมถึงตัวผู้สูงอายุเองก็จะเข้าใจตัวเองผ่านสื่อด้วยเช่นกัน

(3) ผู้สูงอายุจะสร้างอัตลักษณ์ด้วยการสื่อสาร หมายถึง การที่ผู้สูงอายุจะกำหนดอัตลักษณ์ของตนผ่านการใช้การสื่อสารในแบบต่างๆ เช่น ผู้สูงอายุที่เข้มแข็งก็จะใช้การสื่อสารเพื่อสร้างอัตลักษณ์ในด้านบวกให้แก่ตน

(4) ผู้สูงอายุจะสร้างแนวทางการสื่อสารของตน คือ การพิจารณารูปแบบและแนวทางที่ผู้สูงอายุใช้ในการสื่อสาร ซึ่งรูปแบบดังกล่าวอาจจะมีเหมือนและแตกต่างจากการสื่อสารของคนกลุ่มต่างๆ ได้ เช่น ผู้สูงอายุที่มีการศึกษาจะใช้สื่อมวลชนและสื่อสมัยใหม่ไม่แตกต่างจากคนทั่วไป

สำหรับในการศึกษาค้นคว้าครั้งนี้จะมุ่งเน้นในด้านแรกและด้านที่สาม คือ การพิจารณาว่า สังคมได้สื่อสารความหมายหรือวาทกรรมผู้สูงอายุเช่นไร ตลอดจนกลุ่มผู้สูงอายุนั้นจะสื่อสารวาทกรรมอัตลักษณ์ของตนเองอย่างไร

ในเมื่อการสื่อสารมีความสัมพันธ์กับผู้สูงอายุ นักวิชาการด้านการสื่อสารชาวตะวันตกจึงเริ่มเขียนพจนานุกรมการศึกษาผู้สูงอายุเพิ่มขึ้น และสืบเนื่องจากศาสตร์ด้านผู้สูงอายุประสมประสานกับศาสตร์ด้านต่างๆ ในลักษณะสหวิทยาการ (interdisciplinary) ดังที่กล่าวไปแล้วในหัวข้อแรก นักวิชาการด้านการสื่อสารจึงต้องเดินตามรอยเท้าศาสตร์ด้านผู้สูงอายุ ทั้งด้านชีววิทยา จิตวิทยา และสังคม แต่ในอีกด้านหนึ่งก็ได้นำศาสตร์ด้านการสื่อสารเข้ามาประสมประสานด้วย

นักวิชาการด้านการสื่อสารและผู้สูงอายุ อาทิ Hummert และคณะ (1994) Nussbaum และคณะ (2000 และ 2004) และ Harwood (2007) ต่างเป็นนักวิชาการด้านการสื่อสารที่ได้พยายามวาดภาพให้เห็นการประสานศาสตร์ด้านการสื่อสารในผู้สูงอายุ โดยจำแนกออกเป็น 3 ทิศทางด้วยกัน คือ

ทิศทางแรก การศึกษาระดับการสื่อสารของผู้สูงอายุ จะพิจารณาการศึกษาการสื่อสารผู้สูงอายุ โดยจำแนกตามระดับการสื่อสารอย่างน้อย 3 ระดับคือ ปัจเจกบุคคล-กลุ่ม สื่อสารมวลชน และสื่อสมัยใหม่ และเป็นที่น่าสังเกตว่า งานดังกล่าวจะมองข้ามมิติด้านสื่อพื้นบ้าน เพราะเป็นการมองจากมุมมองชี้กตะวันตก

ทิศทางที่สอง การศึกษาด้วยเกณฑ์ทฤษฎีจะมุ่งเน้นทฤษฎีที่ช่วยอธิบายการสื่อสารของผู้สูงอายุ โดยอาจจำแนกเป็นทฤษฎีหลักๆ สามทฤษฎีคือ จิตวิทยาการสื่อสาร ปฏิสัมพันธ์เชิงสัญลักษณ์ และทฤษฎีมาร์กซิสต์และวัฒนธรรมศึกษา โดยที่ทฤษฎีแรกจะมุ่งเน้นการสื่อสารของผู้สูงอายุ และการเปิดรับสื่อของผู้สูงอายุ ส่วนทฤษฎีที่สอง จะเน้นการถ่ายทอดความหมายของ

ผู้สูงอายุผ่านกระบวนการปฏิสัมพันธ์ และทฤษฎีสุดท้ายจะพิจารณาถึงการกำหนดความหมายของผู้สูงอายุในสื่อต่างๆ และการต่อสู้อความหมายของผู้สูงอายุ

และทิศทางที่สาม ประเด็นการศึกษาจะสนใจการสื่อสารกับผู้สูงอายุในประเด็นต่าง ๆ เช่น ครอบครัว สุขภาพ เทคโนโลยี หญิงชาย (gender) การตลาด การทำงานและการเกษียณ การพักผ่อน การตาย เป็นต้น (สนใจรายละเอียดโปรดดูงานศึกษาเรื่อง Handbook of Communication and Aging Research ของ Nussbaum และคณะ, 2004)

สำหรับในที่นี้ จะพิจารณาการศึกษาการสื่อสารในทิศทางแรกและสองเท่านั้น

3.1 ทิศทางแรก การศึกษาระดับการสื่อสารของผู้สูงอายุ

Harwood (2007) เผยให้เห็นแนวทางการศึกษาผู้สูงอายุกับการสื่อสาร โดยจำแนกเป็นสามระดับ คือ การสื่อสารระหว่างบุคคล การสื่อสารมวลชน และสื่อสมัยใหม่ เป็นที่น่าสังเกตว่า ไม่พบการศึกษาสื่อพื้นบ้าน แต่ในสังคมไทยสื่อพื้นบ้านกลับใกล้ชิดกับผู้สูงอายุ ดังนั้น ในที่นี้ผู้วิจัยจะนำเสนอให้เห็น 4 ระดับคือ การสื่อสารระหว่างบุคคล การสื่อสารมวลชน สื่อสมัยใหม่ และสื่อพื้นบ้านตามลำดับ โดยในสามลำดับแรกจะใช้แนวทางของ Harwood เป็นฐานสำคัญ ส่วนลำดับที่สี่ ผู้วิจัยจะรวบรวมงานศึกษาในสังคมไทยเพิ่มเติม

(1) การสื่อสารระหว่างบุคคล

การสื่อสารระหว่างบุคคลจะเป็นการศึกษาการสื่อสารของผู้สูงอายุในการปฏิสัมพันธ์กับคนอื่นๆ ทั้งกลุ่มผู้สูงอายุด้วยกันเอง เช่น คู่รัก เพื่อนร่วมรุ่น และไม่ใช่ อาทิ ครอบครัว แพทย์ วัยรุ่น เป็นต้น การศึกษาดังกล่าวมักจะอยู่ในสาขาวิชาวาทวิทยาและการสื่อสารเพื่อการพัฒนา โดยมุ่งเน้นประเด็นต่างๆ อาทิ การสื่อสารกับความรัก เพื่อน สุขภาพ และการพัฒนาชุมชน เป็นต้น

Harwood (2007) ตั้งข้อสังเกตที่น่าสนใจว่า การศึกษาการสื่อสารของผู้สูงอายุยังอาจจำแนกได้โดยพิจารณาทัศนคติที่มีต่อผู้สูงอายุสองด้าน คือ (1) ผู้สูงอายุที่อ่อนแอ และ (2) ผู้สูงอายุที่เข้มแข็ง ในขณะที่ด้านแรก ผู้สูงอายุที่อ่อนแอจะเป็นการพิจารณาผู้สูงอายุมีสภาพอ่อนแอทางด้านร่างกาย และส่งผลต่อการสื่อสาร อาทิ การใช้ภาษาที่ไม่สลับซับซ้อน ความทรงจำที่สั้นลง ประสาทสัมผัสเสื่อมลง เช่น การเห็น การได้ยิน และบางครั้งก็ตอบปัญหาแบบไม่ตรงคำตอบ เหตุนี้เอง ผู้ที่ต้องติดต่อและประสานกับผู้สูงอายุจึงจะต้องปรับตัวให้เข้ากับผู้สูงอายุ ดังเช่น แนวคิดเรื่อง communication enhance model ของ Ryan และคณะ (อ้างถึงใน

Harwood, 2007) ที่มองการปรับตัวด้านการสื่อสารของผู้คนต่อผู้สูงอายุ รวมถึงการพิจารณาแนวทางการตอบโต้กับผู้สูงอายุ

ในทางกลับกัน การพิจารณาผู้สูงอายุที่เข้มแข็งจะมีได้มองว่า ความเสื่อมร่างกายเป็นปัญหาหรืออุปสรรคในการสื่อสาร เพราะผู้สูงอายุจะสร้างความสามารถในการสื่อสารแบบใหม่ เช่น แม้จะไม่ได้ยิน แต่ก็พัฒนาทักษะการอ่านปาก ดังนั้น ปัญหาที่เห็นอาจเนื่องมาจากอคติแห่งวัย (ageism)

อคติแห่งวัย (ageism) เป็นทัศนคติที่มองผู้สูงอายุในด้านลบตรงกันข้ามกับภาวะหนุ่มสาว และฝังลึกอยู่ในจิตใต้สำนึกของผู้คน ยิ่งไปกว่านั้นหากเทียบระหว่างผู้สูงอายุชายและหญิงก็พบว่า ผู้สูงอายุหญิงจะมีสถานภาพด้านลบมากกว่า (Harwood, 2007) ทั้งนี้ Rowe and Kahn (1998 อ้างถึงใน Harwood, 2007) ชี้ให้เห็นว่า มายาคติแห่งวัย (myth of ageing) ส่งผลต่ออคติแห่งวัย นับตั้งแต่ ผู้สูงอายุคือภาวะแห่งความเจ็บป่วย “สอนคนแก่ไม่ได้” “คนแก่ปรับตัวไม่เป็น” “คนแก่คือไฟที่ใกล้หมด” “คนแก่เห็นแก่เงิน” ภาพดังกล่าวจะทำให้ทั้งผู้สูงอายุและคนทั่วไปมองผู้สูงอายุในด้านลบ และส่งผลให้ไม่อยากติดต่อหรือสื่อสารกับผู้สูงอายุ

นักวิชาการด้านการสื่อสารระหว่างบุคคลดังเช่น Hummert (อ้างถึงใน Harwood 2007) ก็เริ่มสำรวจทัศนคติที่มีต่อผู้สูงอายุว่าเป็นเช่นไร และพบว่า มีทั้งบวกและลบผสมปนเปกันในด้านลบ เช่น เสื่อมโทรม ฟังฟัง ส่วนด้านบวก เช่น “Golden Ager” “ปู่ย่าที่สมบูรณ์” เป็นต้น ทว่า ปัจจัยดังกล่าวก็ยังมีตัวแปรสำคัญ เช่น ประสบการณ์การปฏิสัมพันธ์กับผู้สูงอายุ กล่าวคือ หากมีประสบการณ์ด้านบวกก็จะมีทัศนคติที่ดี รวมถึงหากผู้สูงอายุมีอายุยังไม่มากนักก็จะได้รับการยกย่องมากกว่าเมื่อมีอายุมากเพราะเริ่มเจ็บป่วยอ่อนแอชัดเจนขึ้น

แม้จะถูกมองด้านลบ Harwood (2007) ก็เสนอว่าผู้สูงอายุก็สามารถต่อสู้ถึงสามแนวทางคือ การรวมกลุ่มสังคม (social mobility) การสร้างสรรค์กิจกรรมใหม่ (social creativity) และที่สำคัญ การต่อสู้เพื่อสร้างนโยบาย (social competition) ดังเช่น การรวมตัวของผู้สูงอายุเป็นชมรม AARP (ในประเทศสหรัฐอเมริกา) เพื่อเรียกร้องการสนับสนุนนโยบายต่อผู้สูงอายุ ด้านเศรษฐกิจ สุขภาพ และการดำรงชีวิต

สำหรับในกรณีไทย ก็พบแนวทางการรวมตัวของผู้สูงอายุที่เข้มแข็ง เช่น ในงานวิจัยเรื่อง “การสื่อสารเพื่อสร้างความเป็นชุมชนเข้มแข็งของชมรมผู้สูงอายุจังหวัดน่าน” ของ ออรรณ ศิริสวัสดิ์ (2543) และ “กลยุทธ์การสื่อสารของปราชญ์ชาวบ้านเรื่องภูมิปัญญาท้องถิ่น” ของ รุ่งนภา มุกดาอนันต์ (2544) เป็นงานวิจัยที่สำรวจกลยุทธ์การสื่อสารของผู้สูงอายุในการทำงานด้านพัฒนาชุมชน พบเหตุผลสำคัญของการที่ผู้สูงอายุทำงานด้านสังคมได้ดี ก็คือ การมีทุนความรู้ และความเข้าใจในด้านการสื่อสาร นับตั้งแต่ ผู้ส่งสาร เนื้อหาสาร ช่องทางการสื่อสาร

และผู้รับสาร เช่น การสื่อสารโดยตรง การใช้ภาษาท้องถิ่น การรู้จักการติดต่อประสานกับหน่วยงานต่างๆ แนวทางดังกล่าวส่งผลให้เกิดการพัฒนาชุมชนได้อย่างสำเร็จ แต่การศึกษาก็ยังคงมีปริมาณที่น้อยอยู่

(2) การสื่อสารมวลชน

การศึกษาผู้สูงอายุกับการสื่อสารมวลชนจะเป็นการศึกษาสื่อสารมวลชน ทั้งสื่อสิ่งพิมพ์ วิทยุ โทรทัศน์ และภาพยนตร์ ในสองด้านคือ ด้านแรก ผู้สูงอายุจะใช้สื่อสารมวลชนและผลกระทบจะเป็นอย่างไร และในอีกด้านหนึ่ง สื่อสารมวลชนดังกล่าวก็นำเสนอภาพของผู้สูงอายุเช่นไร

(2.1) ในกรณีแรก การใช้สื่อสารมวลชนและผลกระทบของสื่อ จะพิจารณาถึงตัวแปรด้านอายุ คือ ผู้สูงอายุนั้นจะมีวิธีการใช้สื่อสารมวลชนและบทบาทของสื่อจะต่างไปจากช่วงวัยต่างๆ เช่น กรณีของสื่อโทรทัศน์

โทรทัศน์ถือเป็นสื่อที่ผู้สูงอายุใช้มากที่สุด (Robinson, Skill and Turner, 2004 และ Harwood, 2007) และมีปริมาณการใช้มากถึง 3 ชั่วโมงครึ่งต่อวันใกล้เคียงกับวัยรุ่น (Harwood, 2007) นั่นก็อาจเกี่ยวเนื่องกับสื่อโทรทัศน์เป็นทั้งสื่อในบ้าน ใกล้ชิดกับผู้สูงอายุ และที่สำคัญคือ เป็นสื่อที่มีทั้งภาพและเสียงที่ช่วยลดปัญหาที่เกิดจากประสาทสัมผัสของผู้สูงอายุที่ลดลง เช่น หากสายตาเสื่อมแต่ก็ยังได้ยินเสียง หรือในทางกลับกัน หูได้ยินไม่ชัดเจน แต่ก็ยังเห็นภาพ

เมื่อพิจารณาในด้านบทบาทหน้าที่ของสื่อโทรทัศน์ Harwood (2007) แสดงให้เห็นว่า สื่อโทรทัศน์มีบทบาทต่อผู้สูงอายุ ทั้งการเป็นเพื่อนของผู้สูงอายุ การใช้เวลาว่าง และการเปิดโลกทัศน์จากภายนอก

Robinson, Skill and Turner (2004) เผยให้เห็นเพิ่มเติมว่า ผู้สูงอายุมักจะเปิดรับชมรายการโทรทัศน์ด้านข่าวสารมากกว่าบันเทิง เช่น รายการข่าว เกมโชว์ ความรู้ ทั้งนี้ Riggs (1996) ขยายความว่า การเปิดรับดังกล่าวเพื่อจะนำมาเป็นข้อมูลสนทนา เหตุนี้ โทรทัศน์จึงเป็นเสมือนหน้าต่างที่เปิดโลกของผู้สูงอายุ ส่วนรายการบันเทิง เช่น ละคร งานของ Mundorf และ Brownell (1990 อ้างถึงใน Robinson, Skill and Turner, 2004) ก็ชี้ว่า ผู้สูงอายุส่วนใหญ่ที่ชมเป็นสตรีและชื่นชอบตัวละครที่มีลักษณะเป็นผู้สูงอายุเหมือนกับตน

อย่างไรก็ดี ผู้สูงอายุที่มีความแตกต่างด้านเพศก็จะเปิดรับสารต่างกัน กล่าวคือ ผู้สูงอายุสตรีมักจะดูรายการบันเทิง ส่วนบุรุษชราจะเน้นรายการกีฬา เป็นต้น นอกจากนั้น ผู้สูงอายุยังนิยมดูรายการที่มีเนื้อหาตัวละครที่กล่าวถึงผู้สูงอายุอีกด้วย (Harwood, 2007)

สำหรับในสื่ออื่นๆ เช่น วิทยุ หนังสือพิมพ์ และภาพยนตร์ เป็นสื่อที่ผู้สูงอายุเปิดรับค่อนข้างน้อยและมีแนวโน้มลดลงตามอายุที่เพิ่มขึ้น อาจเนื่องจากปัญหาเรื่องความเสื่อมถอยของสุขภาพ (การฟัง การอ่าน) ข้อจำกัดด้านการอ่าน และการเดินทางออกนอกบ้าน แต่หากเปิดรับแล้ว ก็จะมุ่งเน้นสาระมากกว่าบันเทิง เช่น รายการสนทนา รายการข่าว เป็นต้น รวมถึงการเปิดรับก็จะแตกต่างกันตามเพศและชนชั้นด้วย (Robinson, Skill and Turner, 2004 และ Harwood, 2007)

นอกจากการใช้สื่อแล้ว งานในกลุ่มนี้ยังสนใจมิติเรื่องผลกระทบที่มีต่อผู้สูงอายุด้วย ในด้านหนึ่ง จากทฤษฎีการอบรมบ่มเพาะ (cultivation theory) ของ Gerbner (อ้างถึงใน Harwood, 2007) แสดงให้เห็นว่า เมื่อสื่อนำเสนอภาพผู้สูงอายุค่อนข้างน้อยมีนัยยะเชิงลบก็ทำให้ผู้ชมโดยเฉพาะวัยรุ่นไม่ได้ตระหนักถึงผู้สูงอายุ มีทัศนคติในด้านลบกับผู้สูงอายุ รวมถึงตัวผู้สูงอายุเองก็ตกอยู่ภายใต้อคตินั้นอย่างไม่รู้ตัว อย่างไรก็ตามในทัศนะของสำนักวัฒนธรรมศึกษา กลับพิจารณาว่าผู้สูงอายุมีความแตกต่างกันในการตีความหมาย ดังงานของ Mares และ Cantor (อ้างถึงใน Robinson, Skill and Turner, 2004 และ Harwood, 2007) ซึ่งเห็นว่า ผู้สูงอายุที่มีความแตกต่างกันของประสบการณ์ชีวิต เช่น ผู้สูงอายุที่เข้มแข็งก็จะนิยมดูรายการที่มองภาพผู้สูงอายุด้านบวก ส่วนผู้สูงอายุที่อ่อนแอกลับชื่นชอบรายการผู้สูงอายุด้านลบ เพราะอย่างน้อยนั้นตนเองก็มีคุณค่ามากกว่า

แต่หากลองพิจารณาแนวคิดดังกล่าวให้ลึกลงไปอาจพบว่า แนวคิดนี้ยังคงมองผู้สูงอายุในฐานะผู้รับสารเท่านั้น แต่ยังไม่ได้พิจารณาศักยภาพของผู้สูงอายุในฐานะผู้ส่งสาร ส่วนหนึ่งอาจเนื่องมาจากข้อจำกัดของตัวสื่อกับผู้สูงอายุ และอีกส่วนหนึ่งอาจเนื่องมาจากการเจือปนวิธีคิดที่มองผู้สูงอายุที่อ่อนแอ

สำหรับในงานของไทยพบว่าม้งานวิจัยจำนวน 4 ชิ้นที่ศึกษาการใช้สื่อของผู้สูงอายุ เช่น งานวิจัยเรื่อง “การเปิดรับ การใช้ประโยชน์และความพึงพอใจจากสื่อมวลชนของผู้สูงอายุไทย” ของ พรเพ็ญ พยัคฆาภรณ์ (2539) งานวิจัยเรื่อง “การเปิดรับและความต้องการรายการโทรทัศน์ของผู้สูงอายุในกรุงเทพมหานคร” ของ สมมาตร คงชื่นสิน (2539) งานวิจัยเรื่อง “ความต้องการ การใช้ประโยชน์ และความพึงพอใจรายการวิทยุกระจายเสียงสำหรับผู้สูงอายุ” ของ มารตี ธีรธนกุล (2548) และงานวิจัยเรื่อง “ความสัมพันธ์ระหว่างการเปิดรับข่าวสารกับการดูแลสุขภาพของสตรีวัยทอง” ของสิริพรรณ วิบูลย์จันทร์ (2542) ทั้งนี้ งานวิจัยทั้งสี่เรื่องมีจุดร่วมกัน

คือ การศึกษาในเชิงปริมาณ เพื่อวัดทัศนคติและความพึงพอใจของผู้สูงอายุในเขตกรุงเทพมหานคร โดยอาจสามารถแบ่งแยกเป็นสองกลุ่มย่อย คือ กลุ่มที่สนใจศึกษาการเปิดรับสื่อและความพึงพอใจของกลุ่มผู้สูงอายุ ตามกรอบแนวคิดเรื่องการใช้และความพึงพอใจของผู้รับสารทั้งในสื่อมวลชน สื่อโทรทัศน์ และวิทยุ ส่วนกลุ่มที่สอง ก็คือ การศึกษาการแสวงหาข่าวสารของผู้สูงอายุกลุ่มผู้หญิง

ในกลุ่มแรกนั้น งานวิจัยทั้งสามชิ้นแรกตามแนวคิดเรื่องการเปิดรับสื่อและความพึงพอใจของผู้รับสารพบว่า ผู้สูงอายุไม่ได้มีลักษณะที่ passive แต่จะเลือกเปิดรับสื่อมวลชนโทรทัศน์ และวิทยุแตกต่างกันตามประสบการณ์ของแต่ละบุคคล เช่น การเปิดรับข่าวสารบ้านเมืองรายการสุขภาพอนามัย และรายการบันเทิงอิงประวัติศาสตร์ ยิ่งกว่านั้นกลุ่มผู้รับสารจะค่อนข้างเป็นผู้ที่เท่าทันสื่อ และสามารถนำสิ่งที่ได้ฟังและได้ดูไปปรับใช้กับชีวิตประจำวัน

ส่วนในกลุ่มที่สอง ในงานวิจัยของสิริพรรณ วิบูลย์จันทร์ (2542) จะศึกษาการแสวงหาข่าวสารข้อมูลข่าวสารโดยมุ่งเน้นการศึกษาการแสวงหาข่าวสารของกลุ่มสตรีวัยชราในประเด็นเรื่องการดูแลสุขภาพของตนในวัยทอง ทั้งผ่านการเปิดรับผ่านสื่อมวลชนและสื่อบุคคล ผลการศึกษาแสดงให้เห็นว่า กลุ่มสตรีวัยทองเหล่านี้มีความกระตือรือร้นในการแสวงหาข้อมูลข่าวสารจากแหล่งต่างๆ โดยสื่อมวลชนที่เปิดรับอันดับแรกคือ โทรทัศน์ ส่วนสื่อบุคคลที่เปิดรับอันดับแรกก็คือกลุ่มเพื่อน และเมื่อเปรียบเทียบกับกันก็จะพบว่าสื่อมวลชนเป็นแหล่งข่าวที่สำคัญมากกว่า ทั้งนี้กลุ่มสตรีผู้สูงอายุส่วนใหญ่มีทัศนคติต่อวิทยุทองในระดับปานกลาง มีความเข้าใจในการปฏิบัติตนเมื่อเข้าสู่วัยทองและการส่งเสริมสุขภาพพอสมควร มีส่วนน้อยที่เห็นว่าเข้าสู่วัยทองแล้วสติปัญญาและความทรงจำไม่สามารถพัฒนาได้ และประสิทธิภาพการทำงานลดเกิดความขัดแย้งกับคนรอบข้าง

(2.2) กรณีที่สอง การนำเสนอภาพของผู้สูงอายุ จะเป็นการศึกษาภาพของผู้สูงอายุที่ปรากฏในสื่อสารมวลชน และในทำนองเดียวกันกับแนวคิดที่ผ่านมาซึ่งจะยังคงมองผู้สูงอายุเพียงแต่ผู้รับสารหรือเป็นผู้รองรับการสื่อสารแต่ไม่ได้ก้าวไปสู่ผู้ส่งสาร Robinson, Skill and Turner (2004) และ Harwood (2007) สรุปให้เห็นว่า ภาพของผู้สูงอายุที่ปรากฏในสื่อมวลชนมักจะเป็นภาพที่น้อยกว่าเป็นจริง ทั้งในเชิงปริมาณ คือ มีจำนวนน้อย และในเชิงคุณภาพ คือ เป็นภาพลบมากกว่าบวก ยิ่งกว่านั้น หากเป็นภาพของสตรีสูงอายุก็มักจะมีสถานภาพที่ลบล้างไปกว่าบุรุษชรา โดยเฉพาะในโทรทัศน์ซึ่งอาจเป็นเพราะเป็นโลกจินตนาการของผู้ชายจึงมักจะนำเสนอภาพสตรีสาวแสนสวยมากกว่า ดังนั้น ภาพส่วนใหญ่จึงเป็นภาพของผู้ชายสูงอายุชนชั้นกลาง และผิวขาว อย่างไรก็ตามหากเป็นกรณีของโฆษณา มักจะเป็นภาพเชิงบวกมากกว่า นั่นก็อาจเป็นเพราะเป้าหมายด้านการขายและการบริการ

Harwood (2007) สรุปรูปภาพของผู้สูงอายุในด้านลบและบวก ดังนี้ ในด้านลบ สื่อมวลชนจะมองผู้สูงอายุในด้าน (1) สุขภาพที่อ่อนแอ (2) การนำเสนอภาพของผู้สูงอายุในบทเสริมมากกว่าบทหลัก (peripheral roles) และในบทเสริมนั้นก็มักจะหยิบมิตินำเสนอ เพราะจะได้ไม่ต้องอธิบายบุคลิกลักษณะตัวละครให้มากนัก (3) การนำเสนอบทตลกของผู้สูงอายุ และ (4) การนำเสนอกระบวนการ/ขั้นตอนอาการแก่ตัว เช่น ใบหน้าที่เหี่ยวลงในโฆษณาครีมบำรุง เป็นต้น

ส่วนในด้านบวก สื่อมวลชนเริ่มนำเสนอภาพของผู้สูงอายุในด้านบวกเพิ่มขึ้น ดังเช่น (1) การต่อต้านภาพแบบฉบับในอดีตที่มองว่าอ่อนแอ (2) การมอบบทหลักให้กับผู้สูงอายุ ในสื่อ และเป็นบทที่แสดงอิทธิพล สุขภาพที่ดี เข้มแข็ง และแม้แต่บทเชิดชว่ ทว่า ก็มีปัญหสำหรับ คนรุ่นอื่นๆ ที่ไม่ค่อยชอบดู รวมถึงภาพดังกล่าวยังมีจำนวนน้อยอยู่ดี (3) บทตลกแต่ดูดี ซึ่งต่างจาก แบบแรกที่ใช้มุขตลกเป็นตัวล้อเลียนคนแก่ และ (4) การใช้โฆษณาเพื่อสื่อความหมายด้านบวก ของผู้สูงอายุ ควบคู่กับสินค้า ส่วนหนึ่งนั้นเนื่องจากการที่ผู้สูงอายุกลายเป็นตลาดสำคัญของสินค้า

สำหรับในกรณีไทย งานเรื่อง “ภาพลักษณ์ของผู้สูงอายุในงานโฆษณาทาง โทรทัศน์” ของปานจักษ์ ทองปาน (2540) และงานเรื่อง “หญิงชรา: ภาพตัวแทนในรายการสารคดี โทรทัศน์คนค้นคน” ของพรพรรณ สมบูรณ์บัติ (2549) ต่างนำเสนอภาพของผู้สูงอายุที่ปรากฏใน สื่อโฆษณาและสารคดีโทรทัศน์ตามลำดับ

งานชิ้นแรก สนใจศึกษาเนื้อหาภาพของผู้สูงอายุในโฆษณานับตั้งแต่ปี 2533-2539 จำนวน 192 ชิ้น และค้นพบว่า โฆษณาสินค้านิยมใช้ภาพของผู้สูงอายุเพื่อแทนความหมาย ของ “คุณภาพและอายุยาวนานของสินค้า” และมุ่งเน้นการบริโภคสินค้าเป็นสำคัญ เมื่อพิจารณา ภาพของผู้สูงอายุก็จะพบว่า มีความแตกต่างกัน 4 รูปแบบ โดยนับตั้งแต่จำนวนมากถึงจำนวน น้อย คือ (1) กิจกรรมของผู้สูงอายุ เช่น เรื่องส่วนตัว ครอบครัว และสังคม (2) ภาพผู้สูงอายุกับการ ถ่ายทอดวัฒนธรรม เช่น การเคารพผู้ใหญ่ อธิษฐานอันดี และศาสนา (3) การเน้นภูมิปัญญาของ ผู้สูงอายุ เช่น การเป็นผู้เชี่ยวชาญและมีประสบการณ์ และ (4) ภาพของผู้สูงอายุในแง่ลบ เช่น การหมกมุ่นทางเพศ ภาพตลกล้อเลียน อาทิ เฒ่าหัวงู หรือ ไก่แก่แม่ปลาช่อน ภาพทั้งหมดส่วน หนึ่งแสดงให้เห็นภาพตัวแทนของผู้สูงอายุในสังคมไทยที่อาจยังไม่ครบถ้วน เช่น การเน้นภาพของ ผู้ชายมากกว่าผู้หญิง และภาพของผู้หญิงจะมีลักษณะของความน่าสงสารแตกต่างจากผู้ชายที่คง สภาพความมีอำนาจ แต่ในอีกทางหนึ่งก็แสดงให้เห็นวิธีคิดต่อสังคมไทยที่มีต่อผู้สูงอายุทั้งในด้าน บวกและลบระคนกัน โดยที่เมื่อสังคมไทยแปรเปลี่ยนสู่ความทันสมัย บทบาทและหน้าที่ของ ผู้สูงอายุก็เปลี่ยนจากการมีอำนาจสู่การพึ่งพิง แต่ก็ต้องมีสุขภาพที่แข็งแรงกระฉับกระเฉง เพื่อ สามารถบริโภคสินค้าได้ตามความต้องการของตลาด

ส่วนงานชิ้นที่สอง ศึกษาวิจัยเชิงคุณภาพทั้งการวิจัยเนื้อหาและกระบวนการผลิตภาพของหญิงชราในรายการสารคดี “คนค้นคน” ควบคู่กับการศึกษาผู้ชมรายการสตรี

ในด้านแรก การวิเคราะห์เนื้อหาพบว่า รายการสารคดีดังกล่าวได้ประกอบสร้างภาพของหญิงชราในอีกรูปแบบหนึ่งที่พรพรรณ เรียกว่า “คนชายขอบ” คือ หญิงชราที่ต่างไปจากความเข้าใจของคนทั่วไปที่มองว่า หญิงชราคือคนอ่อนแอ หรือมีเซนนั้นก็คือ ผู้ที่เกษียณอยู่กับบ้าน ทว่า รายการดังกล่าวกลับชี้ให้เห็นภาพของหญิงชราที่เป็นแม่ (และบางส่วนก็เป็นยาย) ที่แม้ร่างกายจะเสื่อมโทรมแต่กลับมีความเข้มแข็งพร้อมเผชิญต่อโลก ไม่ยอมพึ่งพิง และต่อสู้ไม่ยอมแพ้ต่ออุปสรรคใดๆ ทั้งการใช้ชีวิตอย่างมีความสุข การทำมาหาเลี้ยงชีพแม้จะชรา การดูแลลูกแม่ตนจะแก่เฒ่า การต่อสู้เพื่อทวงสิทธิที่พึงมีของตน ตัวอย่างเช่น ยายไฮ ชันจันทา หญิงชราที่ต้องต่อสู้กับภาครัฐที่สร้างเงื่อนไขจนทำให้ที่ดินของตนต้องจมน้ำไป พรพรรณ ชี้ว่า ภาพดังกล่าวเป็นผลพวงมาจากการเปลี่ยนแปลงของสังคมผู้สูงอายุใหม่ ที่ทำให้หญิงชรากลายเป็นบุคคลที่ต้องเผชิญกับปัญหาทั้งด้านวิกฤติเศรษฐกิจ การเมือง และครอบครัว แต่ก็ไม่ย่อท้อ

อย่างไรก็ดี รายการดังกล่าวก็ยังคงปรากฏอัตลักษณ์ของหญิงชราในด้านลบอยู่บ้าง เช่น ความยากจน ความด้อยโอกาสในการศึกษา และผู้ไร้คุณค่าสำหรับลูกๆ ซึ่งเป็นผลมาจากกลยุทธ์ของการนำเสนอภาพของหญิงชราที่ใช้ความหมายคู่ตรงข้าม (binary opposition) เพื่อที่จะทำให้ผู้ชมจุกคิดถึงปัญหาของหญิงชรากลุ่มนี้ที่กำลังประสบอยู่ และการชี้ให้เห็นว่า แม้จะประสบปัญหาเช่นไรแต่ผู้สูงอายุก็ไม่ยอมแพ้

พรพรรณ อธิบายเพิ่มเติมว่า กลวิธีดังกล่าวล้วนแล้วแต่มาจากมิติหรือมุมมองของผู้ผลิต ซึ่งเป็นกลุ่มคนหนุ่มสาวในเมืองที่เป็นคนชั้นกลาง ด้านหนึ่ง ต้องการทบทวนตนเองของผู้ผลิตว่ามีความต่างจากคนอื่น โดยมีสถานภาพเหนือกว่าหญิงชรา และในอีกด้านหนึ่ง ก็เพื่อเผยแพร่และทำให้คนทั่วไปได้ตระหนักถึงสภาพของหญิงชราที่ได้รับผลกระทบจากสังคมและหันมาให้ความเอาใจใส่กลุ่มดังกล่าว

นอกจากนั้น งานชิ้นนี้ยังได้วิเคราะห์ผู้รับสารหรือบรรดาหญิงชราที่มีความแตกต่างกันทางประชากรศาสตร์ และพบว่า หญิงชราส่วนใหญ่ตีความหมายในเนื้อหารายการโทรทัศน์ตามที่คุณผู้ผลิตได้นิยามมาทั้งหมด ยกเว้นแต่เพียงเรื่อง “หญิงชราคือผู้ไร้คุณค่าสำหรับลูก” ที่มีการตีความแตกต่างมากที่สุดตามประสบการณ์ของผู้ชมแต่ละท่าน

(3) สื่อสมัยใหม่

สื่อสมัยใหม่เป็นสื่อที่เพิ่งเกิดขึ้นไม่นานนี้ เช่น คอมพิวเตอร์ อินเทอร์เน็ต โทรศัพท์มือถือ ฯลฯ และเป็นสื่อที่คนส่วนใหญ่มีอคติที่มองว่ายืนอยู่ตรงกันข้ามกับผู้สูงอายุ ในอีกด้านหนึ่ง นักวิชาการอีกกลุ่มหนึ่งกลับพิจารณาว่า ผู้สูงอายุมีความสัมพันธ์และเชื่อมโยงกับเทคโนโลยีได้อย่างดี Harwood (2007) ยืนยันว่า ผู้สูงอายุในปัจจุบันนั้นมีความเกี่ยวข้องกับเทคโนโลยีนับตั้งแต่เล็ก คือ การเติบโตทันโทรศัพท์มือถือ คอมพิวเตอร์ เพียงแต่ว่าในยุคของคอมพิวเตอร์นั้นอาจเป็นช่วงท้าทาย ของอายุซึ่งเป็นช่วงเวลาที่คอมพิวเตอร์ยังไม่ได้เป็นมิตรเท่าไรนัก เหตุนี้ ผู้สูงอายุจึงอาจดูเหมือนห่างไกลกับคอมพิวเตอร์และถูกมองในแง่ลบและกลายเป็นกลุ่มคนภายนอกเทคโนโลยีตามแนวคิดเรื่อง digital divide

Nuchada Dumrongsiri (2008) ก็เห็นพ้องว่า แม้ผู้สูงอายุอาจจะไม่ใช่เป็นผู้รับเทคโนโลยีรุ่นแรกๆ แต่ผู้สูงอายุก็สนใจสื่อดังกล่าว ยิ่งไปกว่านั้นการเป็นผู้สูงอายุไม่เป็นอุปสรรคต่อการเรียนรู้เครือข่ายอินเทอร์เน็ต แต่สิ่งที่เป็นอุปสรรคนั้นอาจเนื่องมาจากอคติ เพราะผู้คนส่วนใหญ่มักจะมองว่าผู้สูงอายุไร้ความสามารถในการเรียนคอมพิวเตอร์ แต่หลังจากการถือกำเนิดของเครือข่าย Senior Net ด้วยการพัฒนาจากมหาวิทยาลัยซานฟรานซิสโกในปี 1986 โดยมีเป้าหมายเพื่อผู้สูงอายุและแสดงให้เห็นว่าผู้สูงอายุเหล่านั้นสามารถใช้สื่อสมัยใหม่ได้ดี อคติดังกล่าวก็เริ่มจางลง

นอกเหนือจากปัญหาเรื่องอคติแล้ว ปัญหาสำคัญที่เป็นอุปสรรคอีกประการก็คือ การขาดโครงการที่ช่วยอบรมและพัฒนาผู้สูงอายุมากกว่า เพราะเนื่องด้วยการที่ผู้สูงอายุอาจมีข้อจำกัดในความเร็วในการเรียนรู้เทคโนโลยี จึงอาจต้องมีการปรับแต่งวิธีการสอนให้เหมาะสมกับผู้สูงอายุ (Nuchada Dumrongsiri, 2551)

Harwood (2007) ยังเสริมให้เห็นปัญหาของคอมพิวเตอร์ในหมู่ผู้สูงอายุอีก 4 ด้าน โดยจำแนกเป็นปัญหาเรื่องคอมพิวเตอร์เองและปัญหาด้านตัวผู้สูงอายุ สำหรับปัญหาด้านคอมพิวเตอร์ คือ ปัญหาด้านการเข้าถึงและการเป็นเจ้าของ ปัญหารูปแบบของภาพในจอคอมพิวเตอร์และภาษาในคอมพิวเตอร์ก็มักเป็นมุมมองของคนรุ่นใหม่ ส่วนปัญหาเรื่องผู้สูงอายุ คือ ปัญหาเรื่องประสาทสัมผัสของผู้สูงอายุที่เสื่อมลง เช่น การใส่แว่นตา การมองจอภาพ และปัญหาด้านความกลัวเทคโนโลยีและไม่เห็นคุณค่าของเทคโนโลยี (technophobia) เช่น การกลัวเครื่องเสีย การกลัวเครื่องตก ruins เป็นต้น

หากพิจารณาปัญหาดังกล่าวด้วยมุมมองของวัฒนธรรมศึกษา คำถามที่ตามมาก็คือ ปัญหานี้เป็นปัญหาในโลกความจริง หรือว่าเป็นปัญหาที่ถูกประกอบสร้างขึ้นมาจากสังคมและวัฒนธรรม เช่น ความกลัวเทคโนโลยีนั้นอาจเป็นสิ่งที่สังคมสร้างให้ผู้สูงอายุกลัวมากกว่าจะ

เป็นปัจจัยด้านจิตวิทยา นี่เอง กลุ่มผู้สูงอายุในงานวิจัย เช่น OPPY Club อาจจะสามารถให้ข้อสังเกตที่เป็นจริงได้ว่า อาการกลัวอาจเป็นเงื่อนไขที่สังคมสร้างขึ้นก็เป็นได้ นอกจากนั้นหากพิจารณางานศึกษาวิจัยที่ผ่านมา ก็พบข้อโต้แย้งทั้งในเชิงปริมาณและคุณภาพ

ในเชิงปริมาณ ตัวเลขผู้สูงอายุที่หันมาให้ความสนใจสื่อสมัยใหม่โดยเฉพาะคอมพิวเตอร์ที่เพิ่มขึ้นเรื่อยๆ และมีปริมาณการใช้ที่สูงขึ้น แต่ก็จำกัดในผู้ชายมากกว่าหญิงและมีการศึกษาสูงมากกว่า (Wright and Query, 2004 และ Harwood, 2007) สำหรับในประเทศไทย ปี พ.ศ. 2549 ตัวเลขของผู้สูงอายุที่ใช้คอมพิวเตอร์ก็สูงขึ้นเช่นกันแต่มักจะกระจุกตัวอยู่ที่กรุงเทพมหานคร จำนวนประมาณ 29,888 คน และทั่วประเทศจำนวน 65,902 คน เมื่อเทียบกับในปี พ.ศ. 2547 คือ กรุงเทพมหานครจำนวน 18,560 คน และทั่วประเทศจำนวน 37,745 คน (บรรลุตีรพานิช, 2550: 85-86)

ส่วนในด้านคุณภาพ เมื่อพิจารณาในแง่บทบาทหน้าที่ของสื่อสมัยใหม่ Furlong (1989) Lawhon, Ennis and Lawhon (1996) White et al. (1999) (อ้างถึงใน Nuchada Dumrongsiri, 2008) เสนอว่า

(1) อินเทอร์เน็ตเป็นสื่อที่ก่อผลดีต่อสุขภาพทางใจของผู้สูงอายุ ทำให้ผู้สูงอายุไม่รู้สึกแปลกแยกและโดดเดี่ยว หรือการสร้างกลุ่มผ่านเครือข่ายอินเทอร์เน็ตและกลายเป็นพื้นที่ที่กลุ่มจะคอยให้การสนับสนุนผู้สูงอายุไปในตัว (social support)

(2) สื่ออินเทอร์เน็ตยังทำให้ผู้สูงอายุกลายเป็นผู้สื่อสารที่กระตือรือร้น เพราะเป็นสื่อที่ง่ายต่อการแสวงหาข้อมูลข่าวสารในด้านต่างๆ เช่น สุขภาพ การศึกษา และบันเทิง ในกรณีดังกล่าว Wright และ Query (2004) เพิ่มเติมว่า เนื่องจากสื่ออินเทอร์เน็ตเป็นสื่อที่รวมกลุ่มกันอย่างหลวมๆ (Weak-Tie networks) อันมีลักษณะรวมตัวกันแต่ไม่ใกล้ชิด จึงทำให้ไม่ต้องเปิดเผยตัวมากนัก ส่งผลให้ผู้ผู้ใช้เครือข่าย คือ ผู้สูงอายุ นอกจากจะสามารถแสวงหาข้อมูลได้หลากหลายตามที่ตนเองต้องการโดยไม่ต้องเปิดเผยตัวทั้งหมด เช่น เรื่องเพศก็คุยกันได้ แต่ก็อาจต้องระมัดระวังในด้านของการหลอกลวงด้วยเช่นกัน

(3) เป็นพื้นที่ที่ผู้สูงอายุได้สื่อสารความรู้และแลกเปลี่ยนอารมณ์และประสบการณ์ให้กับคนรุ่นหลังได้อีกด้วย ซึ่งถือได้ว่า อยู่ในฐานะ “ผู้ผลิตสาร” ต่างไปจากสื่อมวลชนที่เป็นเพียงผู้รับสาร จนกล่าวได้ว่า สื่ออินเทอร์เน็ตเป็นสื่อที่ช่วยพัฒนาชีวิตของผู้สูงอายุได้อีกด้วย ทั้งนี้ Harwood (2007) ได้ศึกษาเครือข่ายอินเทอร์เน็ตของผู้สูงอายุที่เป็นผู้ป่วยตายายของสหรัฐอเมริกา และสนับสนุนว่า สื่ออินเทอร์เน็ตถือเป็นพื้นที่สำหรับการประกาศอัตลักษณ์ของผู้ป่วยตายายที่เพื่อลูกหลาน อีกทั้งเป็นพื้นที่ที่สนทนาแลกเปลี่ยนปัญหาร่วมกันของคนร่วมอายุอีกด้วย

ด้วยคุณสมบัติดังกล่าวของสื่อสมัยใหม่ จึงนำมาสู่ความพยายามในการพัฒนาผู้สูงอายุให้หันมาใช้สื่อสมัยใหม่มากขึ้น ด้วยการฝึกอบรมผู้สูงอายุให้รู้จักสื่อสมัยใหม่ และผลที่ได้ อาจมีทั้งผู้สูงอายุที่กระตือรือร้นและกลุ่มที่เลิกล้มกลางคัน ดังนั้น จึงอาจต้องมีการพัฒนาหลักสูตรที่เหมาะสมกับผู้สูงอายุ เช่น การสอนทีละขั้นตอน การให้กำลังใจและท้าทาย การสอนทักษะเบื้องต้น (Harwood, 2007)

สำหรับในกรณีของไทย มีเพียงงานวิจัยของหม่อมหลวงศุภนิศา เกษมสันต์ (2546) ซึ่งศึกษาสมาชิกกลุ่ม OPPI Club ผลการวิจัยไม่แตกต่างจากงานของ Nuchada ที่ศึกษาการสื่อสารในระบบอินเทอร์เน็ตในต่างประเทศ กล่าวคือ สมาชิกเครือข่ายใช้อินเทอร์เน็ตเพื่อเป็นเครื่องมือเปิดโลกของตนออกไป รวมถึงการเปิดโลกในระดับสังคม เช่น การหาเพื่อน นอกจากนี้ เนื่องจากเป็นสื่อสมัยใหม่ ผู้สูงอายุจึงมีข้อจำกัดบางประการ เช่น ความรู้ จึงต้องอาศัยการส่งเสริมและพัฒนาทักษะ งานของศุภนิศา ยังชี้ให้เห็นว่า ภายหลังจากการพัฒนาทักษะของผู้สูงอายุแล้ว ผู้สูงอายุก็จะเริ่มใช้อินเทอร์เน็ตเพื่อแสวงหาความรู้ ติดต่อกับโลกภายนอกนำไปสู่ชุมชนเสมือน และชุมชนจริง โดยผู้สูงอายุก็จะรวมกลุ่มกันเพื่อทำกิจกรรม ตลอดจนการเผยแพร่ความรู้ให้กับคนอื่น ๆ อีกด้วย เพียงแต่ว่าการเผยแพร่ความรู้ยังมีน้อยอยู่

(4) การสื่อสารพื้นบ้าน

สื่อพื้นบ้านเป็นมิติที่ขาดหายไปในการศึกษาของนักวิชาการด้านการสื่อสาร ตะวันตก ทั้งนี้ เหตุผลหลักน่าจะมาจากการที่สังคมตะวันตกพัฒนาสู่สังคมทันสมัยและสื่อพื้นบ้านถูกลดระดับ รวมถึงในบางส่วนก็เริ่มสูญหาย แต่สำหรับในสังคมไทยโดยเฉพาะสังคมในชนบทที่ยังอุดมไปด้วยสื่อพื้นบ้าน กลุ่มผู้สูงอายุจึงกลายเป็นผู้ที่มีความรู้และความสามารถในการสื่อสารพื้นบ้านได้อย่างดีทีเดียว แต่อาจติดขัดเรื่องการขาดการสืบทอดและการถูกมองว่าล้าสมัย

กำจร หลุยยะพงศ์ (2550) ได้ชี้ให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างผู้สูงอายุและสื่อพื้นบ้านโดยพิจารณาในสองมิติคือ มิติแรกองค์ประกอบการสื่อสาร และมิติที่สองบทบาทหน้าที่

ในขณะที่มิติแรก องค์ประกอบการสื่อสาร พบว่าผู้สูงอายุเข้าไปเกี่ยวข้องกับองค์ประกอบการสื่อสารของสื่อพื้นบ้านอย่างเต็มรูปแบบ ในด้านผู้ส่งสารนั้น ผู้สูงอายุจะเป็นผู้เชี่ยวชาญในการสื่อสารภูมิปัญญาเกี่ยวกับสื่อพื้นบ้านและมักจะอยู่ในฐานะผู้ถ่ายทอดข้อมูลข่าวสาร ในด้านของเนื้อหาสาร ผู้สูงอายุจะถ่ายทอดเนื้อหาสารอันเป็นภูมิปัญญาจากในอดีตและมักจะแฝงด้วยเนื้อหาสาระเพื่อสังคมและธรรมะอันต่างไปจากเนื้อหาในโลกของสื่อมวลชน ในด้านของช่องทางการสื่อสารก็พบว่า ผู้สูงอายุจะทำหน้าที่เป็นเสมือนช่องทางการสื่อสารที่มีความรู้ มีความพร้อม แต่อาจมีปัญหาด้านของวิธีการถ่ายทอด และในด้านผู้รับสาร ผู้รับสารสื่อพื้นบ้าน

ส่วนใหญ่ก็คงหนีไม่พ้นผู้สูงอายุ เพราะเป็นกลุ่มบุคคลที่เข้าใจศาสตร์และศิลป์ของสื่อพื้นบ้านที่ชัดเจน

ส่วนในมิติที่สอง ผู้สูงอายุกับบทบาทหน้าที่ของสื่อพื้นบ้านก็พบบทบาทสองด้าน

ในด้านแรก เนื่องจากสื่อพื้นบ้านมีความใกล้ชิดกับผู้สูงอายุ ผู้สูงอายุจึงใช้สื่อพื้นบ้านทั้งทำหน้าที่ต่อตนเอง ดังเช่น การชมการแสดงสื่อพื้นบ้านเพื่อความสุขสนาน การเล่นกีฬาพื้นบ้านเพื่อพัฒนาสุขภาพตน และในอีกด้านหนึ่งผู้สูงอายุก็ใช้สื่อพื้นบ้านเพื่อทำหน้าที่ต่อชุมชนและสังคม เช่น การใช้การทอดกฐินเพื่อสร้างเสริมความร่วมมือกันของคนในชุมชน เป็นต้น

ในด้านที่สอง สื่อพื้นบ้านมีบทบาทหน้าที่ต่อผู้สูงอายุ โดยเฉพาะสื่อพื้นบ้านบางประเภทจะทำหน้าที่ต่อผู้สูงอายุโดยตรง โดยเฉพาะในด้านการแสดงให้เห็นคุณค่าของผู้สูงอายุ เช่น ประเพณีรดน้ำดำหัว ประเพณีคำไหว้คำไฮ ประเพณีปอยกันตอ ประเพณีสืบชะตา นอกจากนั้น สื่อพื้นบ้านยังเป็นพื้นที่ที่เปิดโอกาสให้ผู้สูงอายุก้าวเข้ามามีบทบาทเป็นผู้มีส่วนร่วมในการดำเนินงาน และส่วนใหญ่ผู้สูงอายุมักจะเป็นเสมือนเจ้าของพิธีกรรม นั่นก็แสดงให้เห็นว่า สื่อพื้นบ้านสามารถร้อยพันอัตลักษณ์และศักดิ์ศรีของผู้สูงอายุได้อย่างดี

ที่ผ่านมา มีงานวิจัยเพียงสองเรื่องที่น่าเสนอมิติเรื่องสื่อพื้นบ้านกับผู้สูงอายุ ได้แก่ งานเรื่อง “ชราภาพแต่ร่างกายหากสดใสในจิต : การประยุกต์ใช้ธรรมในชีวิตของกลุ่มผู้สูงอายุในไทยในกรุงเทพฯ” ของ จุณี เทียนไทย (2549) และงานเรื่อง “ของเล่นพื้นบ้านในฐานะสื่อเพื่อการถ่ายทอดภูมิปัญญาท้องถิ่นและสร้างความสัมพันธ์ระหว่างผู้สูงอายุกับเด็กและเยาวชน ตำบลป่าแดด อำเภอแม่สรวย จังหวัดเชียงราย” ของ รัตติกาล เจนจัด (2549)

งานทั้งสองเรื่องแสดงให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างสื่อพื้นบ้าน เช่น ธรรมะและของเล่นพื้นบ้านกับมิติของผู้สูงอายุทั้งผู้สูงอายุในเมืองและชนบทตามลำดับ โดยใช้การวิจัยเชิงคุณภาพ ผลการวิจัยค้นพบว่า ผู้สูงอายุมีความคุ้นเคยกับสื่อพื้นบ้านอย่างมากเพราะมีทุนความรู้อย่างเต็มเปี่ยม นอกจากนั้นสื่อทั้งสองประเภทยังทำหน้าที่ในการพัฒนาทั้งตัวผู้สูงอายุเอง โดยเฉพาะธรรมะและการพัฒนาผู้อื่น คือ สื่อของเล่นพื้นบ้าน

ขณะที่สื่อธรรมะเป็นสื่อที่ปราศจากข้อกังขาในการพัฒนาจิตใจผู้สูงอายุ แต่ของเล่นพื้นบ้านกลับเป็นสื่อพื้นบ้านที่ต้องหันมาทบทวนว่าจะทำหน้าที่อะไรได้ และงานวิจัยก็แสดงให้เห็นว่า ของเล่นพื้นบ้านมิใช่เป็นเพียงแค่ของเล่นแต่กลับเป็นเสมือนเครื่องมือที่ช่วยพัฒนาทั้งตัวผู้สูงอายุที่จะตระหนักถึงการมีคุณค่าของตนและการพัฒนาสู่เยาวชนลูกหลาน ทั้งด้านร่างกายสติปัญญา จิตใจ และสังคม โดยผ่านการให้ลูกหลานได้ลองทำของเล่นไปพร้อมกับผู้เฒ่าผู้แก่ อันจะทำให้เกิดการเชื่อมสัมพันธ์ระหว่างเด็กกับผู้ใหญ่โดยทางอ้อม

อย่างไรก็ตาม ในกรณีของสื่อของเล่นพื้นบ้านที่จะพัฒนาผู้อื่นนั้น แม้ผู้สูงอายุจะมีความรู้ความเข้าใจหรือมีทุนทางสังคมอย่างมากก็ตาม แต่ปัญหาที่จะถ่ายทอดความรู้เรื่องการเล่นสู่ผู้อื่นโดยเฉพาะเด็กๆ อาจมิใช่เป็นเรื่องง่ายดายนัก เพราะสภาพแวดล้อมที่เปลี่ยนไปทำให้เด็กในยุคใหม่ก็เปลี่ยนแปลงด้วยเช่นกัน ผู้สูงอายุที่จะทำหน้าที่ดังกล่าวได้นั้นจึงต้องมีลักษณะเป็นผู้สูงอายุที่กระตือรือร้น ยิ่งไปกว่านั้น ผู้สูงอายุจะต้องมีคุณสมบัติพิเศษในด้านการสื่อสาร กล่าวคือ จะต้องรักเด็ก มีทักษะการสื่อสารกับเด็ก แปลงความรู้เป็นแนวทางปฏิบัติอย่างง่าย ๆ และที่สำคัญคือ เข้าใจธรรมชาติของเด็กๆ จึงจะทำให้การถ่ายทอดของเล่นพื้นบ้านทำได้อย่างดี

เช่นเดียวกันกับในงานวิจัยชิ้นนี้ที่จะศึกษากรณีของชมรมผู้สูงอายุ ต.โพธิ์ไทรงาม จ.พิจิตร ที่ใช้การสื่อสารผ่านสื่อพื้นบ้านคือ พิธีกรรมหล่อเทียน ก็จะต้องพิจารณาเงื่อนไขที่ว่า ผู้สูงอายุจะใช้สื่อพื้นบ้านอย่างไรที่จะนำมาพัฒนาเด็กและชุมชน และภายใต้เงื่อนไขอะไรบ้างทั้งในตัวสื่อพื้นบ้านที่อาจมีเนื้อหาที่ไม่น่าสนใจเมื่อเทียบกับสื่อสมัยใหม่ รวมถึงการเปลี่ยนแปลงของสังคมและวัฒนธรรม การศึกษานี้จึงช่วยทำให้เห็นศักยภาพของผู้สูงอายุที่สามารถนำความรู้ที่เป็นทุนเดิมและนำมาปรับดัดแปลงเพื่อแก้ไขปัญหากับชุมชนได้อย่างดี

หากเทียบกับสื่อมวลชนแล้ว สื่อพื้นบ้านจะเปิดโอกาสให้ผู้สูงอายุได้กลายมาเป็นผู้ผลิตและเข้ากับผู้สูงอายุได้ดีกว่า ยิ่งกว่านั้น เนื้อหาก็ยังมีความกระตือรือร้นของรุ่นเก่าสู่รุ่นใหม่ ซึ่งถือเป็นการผลิตซ้ำวัฒนธรรมของคนต่างวัยได้อย่างดี อย่างไรก็ตาม ข้อควรคำนึงก็คือ ความแตกต่างทางด้านวัฒนธรรมพื้นที่และทักษะของการสื่อสารของผู้สูงวัยจะมีความแตกต่างกัน

โดยสรุป จากการศึกษางานด้านการสื่อสารกับผู้สูงอายุพบว่า งานทั้งหมดเริ่มสนใจมิติด้านผู้สูงอายุกับการสื่อสารในช่วงปลายทศวรรษที่ 2530 และในช่วง 2540 และครอบคลุมทุกระดับการสื่อสารนับตั้งแต่การสื่อสารระหว่างบุคคล การสื่อสารมวลชน การสื่อสารพื้นบ้าน และสื่อสมัยใหม่ อันทำให้เห็นภาพรวมของสื่อกับผู้สูงอายุได้คร่าวๆ

หากวิเคราะห์สื่อแต่ละประเภทก็พบว่า การสื่อสารระหว่างบุคคลและสื่อพื้นบ้านดูเหมือนจะเป็นเครื่องยืนยันให้เห็นพลังของผู้สูงอายุหรือการมองผู้สูงอายุในด้านบวก โดยเฉพาะการมุ่งเน้นถึงทุนทางสังคมที่ผู้สูงอายุมีอยู่ อันจะผลักดันความมีคุณค่าของตนเองและการทำงานเพื่อชุมชน แต่กระนั้นก็ตาม ผู้สูงอายุก็จำเป็นต้อง “ปรับ” ทักษะการสื่อสารของตนเพิ่มเติมเพื่อจะปรับกับเนื้อหาสาระและกลุ่มเป้าหมายที่แตกต่างจากอดีต

ในทางกลับกันสื่อมวลชนและสื่อสมัยใหม่ต่างมีข้อจำกัดแตกต่างกันไป อันเนื่องมาจากการขาดการเป็น “เจ้าของ” การสื่อสาร หรือการเป็นผู้ส่งสาร ทำให้กลายเป็นเพียงผู้ถูกใช้ในสื่อ รวมถึงการขาดองค์ความรู้ในด้านสื่อดังกล่าว จึงจำเป็นต้อง “เสริมหรือพัฒนา” ความรู้เพื่อให้เกิดการเป็นผู้เข้าใจสื่อได้ มิใช่แต่เพียงระดับการใช้เป็น แต่อาจต้องพัฒนา

ถึงการ “เผยแพร่” ความรู้ของตนผ่านสื่อ แต่เมื่อลองเทียบกันระหว่างสื่อมวลชนและสื่อสมัยใหม่ แล้วนั้น สื่อมวลชนอาจจะเป็นหนทางที่ค่อนข้างยาวไกลสำหรับผู้สูงอายุ ในทางกลับกัน สื่อสมัยใหม่น่าจะเป็น “หนทางที่ดี” สำหรับการเป็นเวทีสาธารณะของผู้สูงอายุ

3.2 ทิศทางที่สอง การศึกษาการสื่อสารของผู้สูงอายุตามเกณฑ์ด้านทฤษฎี

การศึกษาการสื่อสารของผู้สูงอายุยังสามารถจำแนกตามเกณฑ์ด้านทฤษฎีได้ออย่างน้อย 3 แนวทาง คือ จิตวิทยาการสื่อสารและบทบาทหน้าที่ ปฏิสัมพันธ์เชิงสัญลักษณ์ มาร์กซิสม์ วัฒนธรรมศึกษาและการศึกษาวาทกรรม ซึ่งเป็นแนวทางหลักในงานวิจัยชิ้นนี้

การจำแนกเกณฑ์ด้านทฤษฎีนอกจากจะทำให้เห็นว่งานวิจัยได้ใช้ทฤษฎีอะไรแล้วนั้น ยังแสดงให้เห็นวิธีคิดเบื้องหลังที่มีต่อมิติผู้สูงอายุและการสื่อสาร ตลอดจนอาจถือได้ว่าเป็นวาทกรรมประเภทหนึ่งด้วย เช่น จิตวิทยาการสื่อสารและบทบาทหน้าที่จะพิจารณาปัญหาของผู้สูงอายุในระดับปัจเจกบุคคลและมองผู้สูงอายุมีอำนาจในการสื่อสารในระดับต่ำคือเป็นผู้รับสารมากกว่าเป็นผู้ส่งสาร ส่วนสำนักปฏิสัมพันธ์เชิงสัญลักษณ์จะเริ่มพิจารณาผู้สูงอายุในฐานะปัจเจกบุคคลที่มีอำนาจมากขึ้นในการเรียนรู้ตนเองผ่านการปฏิสัมพันธ์ระหว่างตนเองกับสังคม แต่ก็ยังมีได้ตั้งคำถามถึงประเด็นเรื่องอำนาจในการต่อสู้และต่อรองความหมายระหว่างสังคมและปัจเจกบุคคล ดุจดั่งสำนักมาร์กซิสม์ซึ่งมุ่งเน้นมิติแห่งความขัดแย้ง รายละเอียดดังต่อไปนี้

(1) จิตวิทยาการสื่อสารและบทบาทหน้าที่

แนวทางดังกล่าวเป็นทฤษฎีที่มีรากฐานจากจิตวิทยาสังคม ตลอดจนนักสังคมวิทยาสำนักบทบาทหน้าที่ ซึ่งจะตอบคำถามว่า ผู้สูงอายุมีจิตวิทยาการสื่อสารอย่างไร เปิดรับสื่ออย่างไร และใช้สื่อเพื่อบทบาทหน้าที่อะไร งานวิจัยส่วนใหญ่จึงมักจะเป็นงานวิจัยในเชิงปริมาณเพื่อทดสอบและวัดตัวแปรต่างๆ ที่สัมพันธ์กับผู้สูงอายุ ในหมุ่้นักวิชาการสายวาทวิทยา การตลาด และสื่อสารมวลชน

ดังเช่น Bleise (1982 อ้างถึงใน Naussbauam และคณะ, 2000: 94-95) ได้ทดลองสัมภาษณ์กลุ่มผู้สูงอายุจำนวน 214 คน ถึงเป้าหมายการเปิดรับโทรทัศน์ และพบว่าผู้สูงอายุมีลักษณะกระตือรือร้นในการเปิดรับสารจากโทรทัศน์ และมีความต้องการดังนี้ (1) ข้อมูลสนับสนุนการปฏิสัมพันธ์ (2) ข้อมูลการสนทนา (3) การรับและความเข้าใจกลุ่มต่างๆ ในสังคม (4) ความเข้าใจต่อพฤติกรรมต่างๆ โดยเฉพาะพฤติกรรมที่เกี่ยวกับวัยสูงอายุ (5) การให้ความรู้เพื่อการกระตุ้นท้าทายสมอง เช่น เกมส้ไขว้ (6) มีราคาถูกกว่าสื่อประเภทอื่นๆ (7) การให้ข้อมูลสนับสนุนต่างๆ (8) การพัฒนาตนเอง เช่น การฝึกทักษะทางภาษา การออกกำลังกาย (9) การให้

ความบันเทิง (10) การเป็นเพื่อนแก้เหงา นอกจากนั้น เมื่อพิจารณาจากตัวเลขทั้งหมด งานวิจัยนี้แสดงให้เห็นถึงจำนวนร้อยละ 40 จะใช้สื่อโทรทัศน์เพื่อเป็นหัวข้อสนทนา ร้อยละ 30 ดูรายการเพื่อพูดคุยสนทนากับเพื่อน มากกว่าร้อยละ 50 เปิดรับสื่อเพื่อคลายเหงาและเป็นเพื่อน และร้อยละ 40 เปิดรับข้อมูลข่าวสารเพื่อนำไปสื่อสารต่อ รวมถึงในอีกด้านหนึ่งการดูโทรทัศน์ก็ช่วยลดการปฏิสัมพันธ์กับคนอื่นได้

Riggs (1998) เป็นอีกหนึ่งนักวิชาการที่สนใจการศึกษาการดูโทรทัศน์ของผู้สูงอายุภายใต้แนวคิดการใช้ประโยชน์และความพึงพอใจของผู้รับสารโดยมีสมมติฐานว่า ผู้สูงอายุเป็นผู้บริโภคสื่อที่เฉลียวฉลาดจนถึงกับได้เขียนหนังสือที่มีชื่อว่า "Mature Audience" ในหนังสือดังกล่าวระบุว่า ผู้สูงอายุบริโภคสื่ออย่างเฉลียวฉลาด นับตั้งแต่ในการเลือกรับสื่อ ระหว่างดูก็จะมี การวิจารณ์การนำเสนอหาเปรียบเทียบกับรายการต่างๆ และช่วงหลังดู คือการนำเสนอหาเชื่อมโยงกับกิจกรรมอื่นๆ ในชีวิต

สำหรับการศึกษาในสังคมไทยจะให้ความสนใจในสำนักนี้อย่างมาก และทฤษฎีที่เป็นที่นิยมใช้ก็คือทฤษฎีการใช้ประโยชน์และความพึงพอใจของผู้รับสาร (uses and gratification approach) โดยในช่วงแรกจะมุ่งเน้นตัวแปรด้านประชากรศาสตร์ คือ เพศ การศึกษา รายได้ อาชีพ โดยกลุ่มเป้าหมายคือผู้สูงอายุในเขตกรุงเทพมหานคร

ในลำดับแรก พรเพ็ญ พยัคฆาภรณ์ (2539) ศึกษาการใช้สื่อมวลชนในภาพรวมของผู้สูงอายุ และพบว่า ผู้สูงอายุส่วนใหญ่มักจะเปิดรับสื่อโทรทัศน์เป็นอันดับแรก ร้อยละ 99 รองลงมาคือ หนังสือพิมพ์ ร้อยละ 79.4 และวิทยุ ร้อยละ 73.8 ซึ่งต่างไปจากงานศึกษาของต่างประเทศที่สื่อทั้งสองประเภทนี้ไม่ค่อยได้รับความนิยมเท่าไรนัก ส่วนสื่อกาพย์ยนตร์ค่อนข้างน้อยคือร้อยละ 20.8 เนื่องจากข้อจำกัดของร่างกาย รวมถึงภาพยนตร์ก็มักจะไม่ค่อยมีเนื้อหาที่ผู้สูงอายุสนใจ เมื่อพิจารณาตัวแปรประชากรศาสตร์ เช่น เพศ ระดับการศึกษา รายได้ ก็มีผลต่อการเปิดรับสื่อ เช่น เพศชายจะเปิดรับสื่อโทรทัศน์มากกว่าหญิง ยิ่งมีการศึกษาสูงก็จะเปิดรับเนื้อหาข่าวสารมากกว่า เป็นต้น ส่วนสื่อวิทยุและภาพยนตร์จะไม่แตกต่างกัน และเมื่อพิจารณาในด้านการใช้ประโยชน์ก็พบว่าผู้สูงอายุที่มีเพศต่างกันจะใช้ประโยชน์และพึงพอใจสื่อต่างกัน นอกจากนั้นเมื่อพิจารณาความสัมพันธ์ระหว่างการเปิดรับสื่อ การใช้ประโยชน์ และความพึงพอใจ กลับพบว่า การเปิดรับสื่อวิทยุและโทรทัศน์มีผลในทางตรงกันข้ามกล่าวคือ เปิดรับมากแต่จะได้รับประโยชน์ในชีวิตประจำวันน้อย ส่วนหนังสือพิมพ์และภาพยนตร์ไม่พบความสัมพันธ์ ทั้งนี้อาจเนื่องจากเนื้อหาในสื่อทั้งสองนั้นไม่สัมพันธ์กับความต้องการของผู้สูงอายุก็เป็นได้

จากงานของพรเพ็ญ พบว่า สื่อมวลชนที่ผู้สูงอายุนิยมมากที่สุดคือสื่อโทรทัศน์ ดังนั้น สมมาตร คงชื่นสิน (2539) จึงศึกษาเจาะลึกลงไปเฉพาะสื่อโทรทัศน์และเผยให้เห็นว่า

ผู้สูงอายุจะเปิดรับชมรายการโทรทัศน์วันละ 5-6 ชั่วโมง ติดตามชมช่วงบ่ายถึงค่ำ โดยมีเป้าหมายเพื่อติดตามข่าวสารบ้านเมือง ความรู้สุขภาพ และหากเป็นรายการบันเทิงก็จะเน้นละครแนวประวัติศาสตร์ ทั้งนี้ ผู้สูงอายุต้องการรายการที่เน้นเนื้อหาสุขภาพร่างกาย และความรู้ต่างๆ รวมไปถึงถึงธรรมะ

ในช่วงหลัง มารตี ภิรณกุล (2548) ก็ศึกษาการใช้สื่อวิทยุของผู้สูงอายุในเขตกรุงเทพมหานคร และพบว่า ผู้สูงอายุส่วนใหญ่ฟังรายการวิทยุในบ้าน และฟังคนเดียว โดยฟังทุกวันร้อยละ 53.2 ในเวลาช่วงเช้ามากที่สุด และใช้เวลาฟังวิทยุในหนึ่งวันถึง 5 ชั่วโมง ซึ่งถือเป็นจำนวนมากถึงร้อยละ 21.4 โดยที่เนื้อหาที่สนใจฟังคือรายการข่าวสารร้อยละ 68.7 รองลงมาคือความบันเทิงร้อยละ 21.9 นั่นก็เพราะความต้องการเป็นคนทันสมัยและรับรู้ข่าวสาร แต่ก็ต้องการเนื้อหาด้านสุขภาพร่างกายเพื่อนำมาใช้ในชีวิต และเมื่อตรวจสอบประชากรศาสตร์ก็พบว่า อายุระดับการศึกษา รายได้ มีความสัมพันธ์กับความต้องการรายการวิทยุ แต่เพศจะไม่มีความสัมพันธ์ เช่นเดียวกับกรณีของการนำไปใช้ประโยชน์และความพึงพอใจ นั่นก็อาจเป็นเพราะตัวแปรเรื่องผู้สูงอายุจะมีน้ำหนักมากกว่าเรื่องเพศ นอกจากนั้น ความถี่และระยะเวลาการฟังจะไม่มี ความสัมพันธ์กับการใช้ประโยชน์ กล่าวคือ ไม่ว่าจะฟังมากหรือน้อยก็ไม่มีผลต่อการใช้ประโยชน์อย่างไร เพราะผู้สูงอายุส่วนใหญ่จะมีเวลามากและมีโอกาสในการรับฟังรายการเพื่อแก้เหงาอยู่แล้ว

แม้งานทั้งหมดแสดงให้เห็นการใช้สื่อของผู้สูงอายุ ทว่างานทั้งสามยังมีได้มุ่งเน้นการอธิบายตัวแปรด้านจิตวิทยาการสื่อสาร หรือความต้องการของผู้สูงอายุได้ตรงตามทฤษฎีของการใช้สื่อตามแนวคิดการใช้ประโยชน์และความพึงพอใจของผู้รับสาร แต่มักจะมุ่งเน้นตัวแปรประชากรศาสตร์มากกว่า

ดังนั้น ในปี พ.ศ. 2552 งานวิจัยของยุบล เบญจรงค์กิจ และคณะ (2552) จึงได้ตอบคำถามดังกล่าว โดยศึกษาการเปิดรับสื่อโทรทัศน์กับผู้สูงอายุในเขตกรุงเทพมหานคร ในภาพรวมจะไม่แตกต่างไปจากงานของพรเพ็ญ และสมมาตรเท่าไรนัก และพบว่า ผู้สูงอายุเปิดรับสื่อโทรทัศน์ค่อนข้างมาก โดยเปิดรับสื่อทุกวัน วันละ 3 ชั่วโมง และนิยมชมรายการข่าวค่อนข้างมากกว่าบันเทิง แต่ในส่วนที่แตกต่างก็คือ งานชิ้นนี้เผยให้เห็นมิติด้านจิตวิทยาของผู้สูงอายุ โดยเฉพาะความต้องการที่หลากหลายด้านในการเปิดรับสื่อโทรทัศน์ อาทิ ความต้องการสังคม การเปิดโลกทัศน์ ข่าวสาร วัฒนธรรมและเทคโนโลยี การได้รับความเอาใจใส่ดูแล การกลับเป็นหนุ่มสาวอีกครั้ง และเมื่อทดสอบความต้องการ ความคาดหวัง พฤติกรรมการเปิดรับ ต่อความพึงพอใจของสื่อโทรทัศน์พบว่า มีตัวแปรถึง 15 ตัวแปรที่มีผลต่อความพึงพอใจ เช่น ความคาดหวัง การแก้ไขปัญหาชีวิตส่วนตัว ความคาดหวังความเป็นเพื่อน ความคาดหวังด้านวัฒนธรรมและ

เทคโนโลยี ความคาดหวังเรื่องการท่องเที่ยว ความคาดหวังเรื่องการดำรงสภาพปกติในชีวิต ความคาดหวังเรื่องการก้าวทันโลก ระยะเวลาที่เปิดรับ และความต้องการได้รับการดูแลเอาใจใส่ เป็นต้น

ในลำดับถัดมา งานวิจัยของไทยก็เริ่มใช้ทฤษฎีการแสวงหาข้อมูล (information seeking) เช่น งานวิจัยเรื่อง “ความสัมพันธ์ระหว่างการเปิดรับข่าวสารกับการดูแลสุขภาพของสตรีวัยทอง” ของสิริพรรณ วิบูลย์จันทร์ (2542) โดยนำมาประยุกต์กับกรณีของข้อมูลสุขภาพ เพื่อยืนยันให้เห็นว่า สตรีชราในกลุ่มชนชั้นกลางในเมืองมิใช่ผู้อ่อนแอแต่กลับกระตือรือร้นและแสวงหาข้อมูลข่าวสารโดยเฉพาะในด้านสุขภาพจากสื่อต่างๆ ทั้งสื่อมวลชนและสื่อบุคคล

และต่อมาในช่วงปี พ.ศ. 2550 การศึกษาการสื่อสารกับผู้สูงอายุในมิติจิตติวิทยาก็ได้ขยายสู่ด้านการตลาด เช่น งานของนพวรรณ วัฒนะพยุกุล (2550) ศึกษากลยุทธ์การสื่อสารและเทคนิคการขายสำหรับผู้สูงอายุ ผลการวิจัยก็ชี้ให้เห็นว่า นักการตลาดจำเป็นต้องใช้กลยุทธ์และเทคนิคการขายที่เป็นแบบพิเศษสำหรับกลุ่มผู้สูงอายุ เนื่องจากกลุ่มดังกล่าวมีวิถีชีวิตและจิตวิทยาที่แตกต่างจากกลุ่มอื่น เช่น ความเสื่อมด้านร่างกาย ความทรงจำที่ลดลง การระลึกถึงอดีต เป็นต้น หากใช้แนวทางที่เหมาะสมก็จะทำให้เกิดการบริโภคสินค้ามากขึ้น ในด้านของกลยุทธ์การสื่อสารพบว่า ควรใช้การโฆษณาทางสื่อโทรทัศน์ เพราะผู้สูงอายุมักจะใช้เวลาน้ำจอโทรทัศน์มากกว่า การใช้ผู้แสดงที่เป็นผู้สูงอายุที่เป็นผู้ที่มีบุคลิกภาพที่คล่องแคล่วมากกว่าผู้ที่ไม่สามารถช่วยเหลือตนเอง เพราะจะทำให้ได้ภาพลักษณ์ที่ดีของสินค้าควบคู่กัน รวมถึงการใช้สื่อข้อความมากกว่ารูปภาพ หากใช้ภาพก็ต้องมีขนาดใหญ่ ชัดเจน และอาจใช้สื่ออินเทอร์เน็ตเข้าร่วมด้วย เพราะมักจะเปิดรับสื่อสมัยใหม่ สำหรับเทคนิคการขายก็จะเน้นการขายโดยจัดพนักงาน ณ จุดขายเพื่อให้คำปรึกษา สถานที่ขายสินค้าต้องคำนึงถึงผู้บริโภคสูงอายุ เช่น มีป้ายติด มีที่นั่ง มีไฟสว่าง ผลิตภัณฑ์ต้องมีฉลากที่ชัดเจน น้ำหนักเบา ไม่มีสิ่งอุดตัน การเน้นมาตรการด้านราคา การใช้คูปองส่วนลด เป็นต้น

นอกเหนือจากงานวิจัยในกลุ่มมิติจิตติวิทยาและบทบาทหน้าที่ ที่มุ่งเน้นตามแนวทางการใช้ประโยชน์และความพึงพอใจของผู้รับสาร และการแสวงหาข้อมูลข่าวสารแล้ว ยังมีงานวิจัยที่มุ่งเน้นบทบาทหน้าที่ของผู้สูงอายุในฐานะผู้สื่อสาร โดยเฉพาะในงานวิจัยด้านวาทวิทยาและสื่อสารเพื่อการพัฒนา ดังเช่น งานวิจัยเรื่อง “การสื่อสารเพื่อสร้างความเป็นชุมชนเข้มแข็งของชมรมผู้สูงอายุ จ.น่าน” ของ อรวรรณ ศิริสวัสดิ์ (2543) “กลยุทธ์การสื่อสารของปราชญ์ชาวบ้านเรื่องภูมิปัญญาท้องถิ่น” ของ รุ่งนภา มุกดาอนันต์ (2544) “บทบาทของการสื่อสารผ่านสื่อกลางคอมพิวเตอร์กับการสร้างความสัมพันธ์แบบชุมชนเสมือนของผู้สูงอายุสมาชิก OPpy Club” ของ ศุภนิศา เกษมสันต์ (2546) “ของเล่นพื้นบ้านในฐานะสื่อเพื่อการถ่ายทอดภูมิปัญญาท้องถิ่นและสร้างความสัมพันธ์ระหว่างผู้สูงอายุกับเด็กและเยาวชน ต.ป่าแดด อ.แม่สรวย จ.เชียงราย” ของ

รัตติกาล เจนจัด (2549) เป็นต้น แม้งานดังกล่าวแสดงให้เห็นว่า แม้ผู้สูงอายุจะมีความสามารถในการสื่อสารก็ตาม แต่ก็จำเป็นต้องมีการปรับใช้ทักษะการสื่อสารเพื่อสื่อสารให้ตรงตามเป้าหมายที่วางไว้ด้วย

งานทั้งหมดต่างได้ข้อสรุปที่ตรงกันว่า ผู้สูงวัยเปิดรับสื่ออย่างกระตือรือร้นและดำเนินการตามความต้องการของตนเองไม่แตกต่างจากผู้สูงอายุในสังคมตะวันตก อย่างไรก็ตาม อย่างไรก็ดี เนื่องจากตัวแปรที่งานวิจัยกลุ่มนี้สนใจคือ จิตวิทยา ดังนั้น คำถามที่ทฤษฎีนี้ไม่ได้ให้ความสนใจคือ การศึกษาถึงความหมายของผู้สูงอายุในการสื่อสาร ซึ่งได้กลายเป็นหัวใจสำคัญของสำนักถัดไป

(2) ปฏิสัมพันธ์เชิงสัญลักษณ์ (symbolic interaction)

ทฤษฎีดังกล่าวเป็นทฤษฎีที่พัฒนาจาก Mead ซึ่งได้รับความนิยมในหมู่ของนักสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา อันทำให้แนวทางการศึกษามักจะเป็นการศึกษาเชิงคุณภาพและมุ่งศึกษากลุ่มคนต่างๆ ทั้งคนเฒ่า สตรี วัยรุ่น และแม้แต่ผู้สูงอายุ

ทฤษฎีดังกล่าวจะสนใจปฏิสัมพันธ์การสื่อสารของมนุษย์ต่อมนุษย์ โดยมองว่ามนุษย์จะเรียนรู้ผ่านการสื่อสาร และเมื่อพิจารณาในด้านของผู้สูงอายุคือ ผู้สูงอายุก็น่าจะเรียนรู้ตนเองผ่านการสื่อสารกับคนอื่นๆ ในสังคม อันจะสร้างตัวตนหรืออัตลักษณ์ขึ้นมาได้ อย่างไรก็ตาม ทฤษฎีดังกล่าวก็ถูกโต้แย้งจากสำนักมาร์กซิสต์และวัฒนธรรมศึกษาว่า ยังขาดมิติเรื่องอำนาจ แต่ก็เป็นพื้นฐานอันดีที่จะนำไปสู่การศึกษาสำนักมาร์กซิสต์และวัฒนธรรมศึกษาโดยเสริมมิติเรื่องอำนาจ

(3) สำนักมาร์กซิสต์ วัฒนธรรมศึกษา และการศึกษาวาทกรรม

สำนักมาร์กซิสต์และวัฒนธรรมศึกษาเสนอแนวทางการศึกษาแบบใหม่ โดยในระยะแรก แนวทางการศึกษาของมาร์กซ์จะให้ความสนใจในการวิเคราะห์เชิงโครงสร้างของสังคมที่กำหนดอัตลักษณ์ของผู้สูงอายุ ดังเช่น การอธิบายการใช้อคติแห่งวัย (ageism) ในสังคมทุนนิยมที่กีดกันผู้สูงอายุในแวดวงของสื่อมวลชน เป็นต้น (Harwood, 2007) แต่ต่อมาสำนักวัฒนธรรมศึกษาก็พัฒนาสู่การที่ผู้สูงอายุกำหนดความหมายของตนเองอย่างไร ซึ่งอาจถือเป็นการให้ความสนใจมิติมนุษย์มากกว่าเดิมที่มองเฉพาะในเชิงโครงสร้าง

เครื่องมือสำคัญในการอธิบายแนวคิดเรื่องอำนาจและความรู้ในการกำหนดความหมายของผู้สูงอายุ ก็คือ “วาทกรรม” (discourse) ซึ่งถือเป็นแนวทางสำคัญของงานวิจัยชิ้นนี้ ดังนั้น ในลำดับถัดไป จึงจะนำเสนอให้เห็นแนวคิดเรื่องวาทกรรมพอสังเขป

(3.1) **ที่มาของแนวคิดเรื่องวาทกรรม** เป็นแนวคิดที่แพร่กระจายอยู่ในแวดวงการศึกษาต่างๆ โดยเฉพาะในหมู่นักภาษาศาสตร์และนักวาทวิทยา ซึ่งสนใจศึกษาโครงสร้างทางภาษา อาทิ Linguistic and Socio-Linguistic, Critical Linguistic, Conversation Analysis, Structural Linguistic, Socio Cognitive Model และ Cultural Generic Analysis เป็นต้น (Fairclough, 1995) ทว่า สำหรับในที่นี้จะพิจารณาตามแนวทางของ Michel Foucault ซึ่งสนใจวาทกรรมซึ่งสัมพันธ์กับ “อำนาจ” (power) และ “ความรู้” ควบคู่กับการศึกษาโครงสร้างภาษาของสำนักหลังโครงสร้างนิยม (post structuralism) ที่มองว่า ภาษาและสิ่งต่างๆ ในโลกนั้น มีโครงสร้างที่กำหนดกฎเกณฑ์อยู่แล้วและเป็นระบบที่คล้ายคลึงกันทั่วโลกและโครงสร้างดังกล่าวนั้นก็ทำหน้าที่จัดระบบวิธีคิดของมนุษย์ และแม้กระทั่งการกำหนดตัวตนหรืออัตลักษณ์ (identity) ของมนุษย์ เหตุนี้ มนุษย์จึงหาใช่เป็นองค์ประธานของภาษา (subject) แต่คือผลผลิตของโครงสร้างและไวยากรณ์ภาษานั้นเอง และที่สำคัญคือเนื่องจากแนวคิดดังกล่าวอยู่หลังโครงสร้างนิยมทำให้มนุษย์ไม่ได้ดำรงด้วยตนเองและไม่มีโครงสร้างที่แน่นอนแม้แต่เรือนร่างของมนุษย์ก็ถูกกำหนดและถูกบงการจากสังคมและมีความหมายที่ปรับเปลี่ยนไปได้เรื่อยๆ ยิ่งไปกว่านั้น มนุษย์ก็ยังใช้วาทกรรมดังกล่าวนี้ไปสอดส่องและกำหนดมนุษย์ด้วยกันเองอีกด้วย (ธงชัย วินิจจะกุล, 2534 และอรรถพรณ ปิณฑนโรวาท, 2544)

อรรถพรณ ปิณฑนโรวาท (2544) ได้ชี้ให้เห็นถึงการศึกษาวาทกรรมของฟูโกต์นั้น เพิ่งเริ่มดำเนินการมาในช่วง 2 ทศวรรษที่ผ่านมา โดยมาจากเหตุผลนานัปการ นับตั้งแต่ ประการแรก การที่มนุษย์เริ่มเปลี่ยนวิธีคิดการแสวงหาความรู้แบบใหม่ (epistemology) ที่มองว่าความรู้สัมพันธ์กับอำนาจ หรือการมองว่า ความรู้ที่คิดว่าเป็นจริงนั้นอาจมิใช่ แต่เป็นเพียงส่วนประกอบหนึ่งของอำนาจ แนวคิดดังกล่าวต่างไปจากปรัชญาในอดีตที่ผ่านมาที่ยึดมั่นมนุษย์เป็นผู้กระทำ และเป็นหัวใจของความรู้ทั้งหมด ประการที่สอง การศึกษาภาษาได้ขยายออกจากการศึกษาเฉพาะตัว “ภาษา” สู่ความสัมพันธ์ระหว่างภาษากับบริบทสังคมและวัฒนธรรม และนำมาสู่สำนักโครงสร้างนิยม โดยที่ภาษาที่เห็นมีระบบโครงสร้างและมนุษย์ก็อยู่ใต้โครงสร้าง ยิ่งกว่านั้น ยังเขยิบไปสู่สำนักหลังโครงสร้างนิยมที่ว่า โครงสร้างที่กำหนดก็อาจมิได้ตายตัวเสมอไป ประการที่สาม การเติบโตของยุคหลังสมัยใหม่ (post modernity) โดยเฉพาะการปรับเปลี่ยนจากการทำงานในระบบอุตสาหกรรมสู่ระบบบริการ คำตอบที่เบ็ดเสร็จในอดีตก็ต้องถูกตั้งข้อสังเกตใหม่ ตลอดจนภาษาเริ่มเข้ามามีบทบาทมากยิ่งขึ้น และประการที่สี่ การเติบโตของสื่อต่างๆ อันทำให้ภาษากลายเป็นมิติที่สำคัญอย่างยิ่งในชีวิตประจำวัน

(3.2) ในทัศนะของฟูโกต์ ความหมายของวาทกรรม คือ การแสดงออกทางการสื่อสาร การสื่อความหมาย และสิ่งที่แสดงออกที่สื่อสาร หรือสิ่งที่สื่อความกัน โดยที่จะไม่สนใจ

บุคคลที่สนทนาหรือสื่อสาร แต่จะสนใจตัวการกระทำหรือการสื่อสารความหมายที่เกี่ยวข้องกับโครงข่าย “อำนาจ” (ธงชัย วินิจจะกุล, 2534: 18)

ดังนั้น วาทกรรมจึงหมายถึง (1) วิธีการสื่อสารด้วยภาษาแบบต่างๆ ทั้งภาษาพูด ภาษาเขียน ภาษาภาพ และการกระทำ ที่แสดงออกมา ธงชัย วินิจจะกุล ได้ยกตัวอย่างกรณีของวาทกรรม “การซื้อเสียง” จะหมายถึงการพูดคุย ถกเถียง การอภิปราย ข้อเขียน หนังสือ ที่เกี่ยวกับการซื้อเสียง และจะมีผู้เกี่ยวข้องจำนวนมากแต่ไม่ได้ระบุชัดเจน

นอกจากนั้น (2) วาทกรรมยังมีความเกี่ยวข้องกับมิติเชิงอำนาจในลักษณะโครงข่ายที่สลับซับซ้อน (หาใช้อำนาจจากด้านเดียวเช่นในอดีตที่เคยมองว่าอำนาจมีศูนย์กลางกำหนดจากที่เดียว) เป็นเสมือนเครือข่ายแห่งอำนาจ (network of power) และเป็นผู้บงการความหมายในการสื่อสารอำนาจนั้นจนไม่สามารถหาต้นกำเนิดได้ว่ามาจากที่ใด แต่กลับกำหนดและควบคุมมนุษย์ รวมถึงมนุษย์เองก็ทำให้ตนเป็นองค์ประธานด้วยการนำความหมายที่กำหนดนั้นไปกำหนดผู้อื่นด้วย

ธงชัย ได้หยิบยกตัวอย่างการทำงานของโครงข่ายอำนาจของวาทกรรมด้วยข้อความว่า “ตำรวจแกะดำ ค้าไม้เสียเอง” ในหน้าหนังสือพิมพ์ จะพบว่าวาทกรรมที่หลากหลายปะปนอยู่ เช่น วาทกรรมตำรวจ จะมีทั้งตำรวจคือคนดีและคนร้าย หรือวาทกรรมการตัดไม้ ก็มีหลากหลาย เช่น ในยุคของการพัฒนาประเทศ ก็อาจมีนโยบายด้านบวกคือเศรษฐกิจ รวมถึงแกะดำก็มีความหมายบวกและลบ แต่เมื่อนำทั้งสามส่วนมาเชื่อมติดกันก็จะทำให้เกิดความหมายบางอย่างขึ้นมา คือ “ตำรวจเลวค้าไม้” อันจะลบวาทกรรมชุดอื่นๆ ไปหมด แต่หากพาดหัวด้วยคำว่า “ตำรวจแกะดำ ทุกจริตไม่เป็น” ก็จะแปรเปลี่ยนความหมายไปหมด

อย่างไรก็ตามในระยะหลังนักวิชาการที่ดำเนินตามงานของฟูโกต์เริ่มนำเสนออีกด้านหนึ่งเพิ่มเติม เช่น งานของ Fairclough และ Hall โดยมองว่า มนุษย์เองก็มีทั้งถูกโครงสร้างกำหนดรวมถึงการกำหนดความหมายหรืออัตลักษณ์ตนเองได้เช่นกันดังเหรียญสองด้าน อันทำให้อัตลักษณ์เป็นกระบวนการที่ไม่จบสิ้น (อรรถพร ปิณฑน์ไธวาท, 2544 และ Barker, 2008)

เหตุนี้ ผู้ศึกษาวาทกรรมจึงจำเป็นต้อง “ขุดเจาะคุ้ยค้น” วาทกรรมเพื่อแสดงให้เห็นต้นกำเนิดของการก่อรูป การเปลี่ยนแปลง การสูญสลาย และการเชื่อมร้อยของวาทกรรม เทียบได้กับงานของนักโบราณคดีที่ขุดค้นในชั้นดินที่หลากหลายเพื่อเผยความจริง (กาญจนา แก้วเทพ และ สมสุข หินวิมาน, 2551)

(3.3) ในทัศนะของฟูโกต์ วาทกรรมจึงมิใช่เป็นเพียงแต่การสื่อสารหรือถ่ายทอดข่าวสารเพียงเท่านั้น บทบาทของวาทกรรม จะเป็นอำนาจในการกำหนดความหมายบางอย่าง

ให้กับมนุษย์ ทั้งในระดับ (1) ปัจเจกบุคคล เช่น การกำหนดอัตลักษณ์ของบุคคลว่า “เราคือใคร” รวมถึงในบางครั้งเราเองก็เป็นผู้กำหนดความหมายของเราได้ด้วย (2) ในระดับสังคม เช่น การกำหนดความสัมพันธ์ของบุคคลต่อบุคคล นาย-บ่าว หญิง-ชาย การกำหนดว่าอะไรคือความจริง และอะไรไม่ใช่ความจริง หรืออะไรเป็นสิ่งดีอะไรเป็นสิ่งเลว เช่น การศึกษาว่าอะไรคือคนบ้าและอะไรไม่ใช่ ใครคือผู้เชี่ยวชาญในเรื่องต่างๆ ตลอดจนการให้อำนาจแก่สถาบันบางแห่งที่จะมีอำนาจเหนือสถาบันอื่นๆ หรือกดเก็บสถาบันอื่นๆ ดังเช่น การให้อำนาจความชอบธรรมกับ “สถาบันการแพทย์” ในการนิยามความหมายของร่างกายมนุษย์ เป็นต้น อย่างไรก็ตามภายใต้การกดเก็บนั้นในบางครั้ง ก็อาจมีการท้าทายอำนาจด้วยเช่นเดียวกัน ซึ่งมักจะเป็นวาทกรรมรองหรือวาทกรรมต่อต้าน เช่น แพทย์แผนไทยก็พยายามต่อสู้ความหมายของแพทย์ตะวันตก เป็นต้น

(3.4) นอกจากนั้น ดังที่กล่าวไปแล้วว่า **แนวทางการศึกษาวาทกรรมของฟูโกต์** จะศึกษาวาทกรรมโดยเทียบได้กับนักโบราณคดีที่ขุดคุ้ยอดีต เรียกว่า แนวทางวงศาวิทยา (genealogy / archeology) (อ้างถึงใน ธงชัย วินิจจะกูล, 2534) เพื่อแสดงให้เห็นว่า วาทกรรมมีการผลิตขึ้นมาอย่างไรและสัมพันธ์กับพื้นที่และเวลาอย่างไร โดยเทียบได้กับการที่วาทกรรมเป็นเสมือนชั้นดินที่มีการก่อตัวขึ้น กระจัดกระจาย (แต่มีลักษณะเครือข่าย) และดำรงอยู่ภายใต้เงื่อนไขทางประวัติศาสตร์ อย่างไรก็ตามสิ่งที่ยังคงฉีกแน่นอยู่ในการศึกษาแนวทางดังกล่าวก็คือการคงมิติเรื่อง “อำนาจ” ดังนั้น จุดที่พิจารณาจึงจะมุ่งเน้นสองด้าน คือ

ด้านแรก ความเกี่ยวข้องกับสังคมและศาสตร์ต่างๆ หรือมิติ “พื้นที่” ซึ่งจะแสดงให้เห็นว่า วาทกรรมจะมีความเกี่ยวข้องกับ “ความรู้” และ “อำนาจ” ที่หลากหลายในการสร้างวาทกรรมขึ้นมา ทั้งนี้ ความรู้อาจเป็นเครื่องหมายแห่งอำนาจ และในทางกลับกันอำนาจก็อาจเป็นตัวสร้างความรู้ขึ้นมาได้เช่นกัน เช่น ความรู้ด้านการแพทย์ได้สร้างชุดความรู้ในการอธิบายเรื่อง “ความบ้า” “เพศ” (กาญจนา แก้วเทพ และสมสุข หินวิมาน, 2551) และ “ผู้สูงอายุ” เป็นต้น ดังนั้นในการศึกษาขุดค้นจากพื้นที่ต่างๆ หรือแหล่งความรู้ต่างๆ ก็ จะเห็นการประมวลของความรู้เรื่องหนึ่งๆ ดุจดั่งชุดของเครือข่ายที่ครอบคลุมชีวิตมนุษย์ เช่น การศึกษาผู้สูงอายุก็จะเห็นมุมมองจากศาสตร์ต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง นอกจากนั้นความรู้ต่างๆ ที่มีมานั้นอาจมีทั้งการเชื่อมร้อย การประสาน รวมถึงการต่อสู้ขัดแย้งได้อีกด้วย

ด้านที่สอง การศึกษาในมิติ “เวลา” วาทกรรมดังกล่าวนี้้นอาจมีการเปลี่ยนแปลงและไม่คงที่ ไม่มีต้นกำเนิด ไม่ต่อเนื่อง (ต่างจากประวัติศาสตร์ทั่วไปคือมีความต่อเนื่อง) หรือหาองค์ประธานไม่ได้ และที่สำคัญประวัติศาสตร์ที่เห็นอยู่นั้นก็มีความสอดคล้องกับอำนาจด้วยเช่นกัน (ธงชัย วินิจจะกูล, 2534) เหตุนี้ ประวัติศาสตร์ในแต่ละยุคก็อาจมีการกำหนดความหมายที่แตกต่างกัน ดังแนวคิดเรื่องกรอบความรู้หรือเส้นขอบฟ้าของความรู้ (episteme) ที่มองว่า กรอบ

ความรู้ในแต่ละยุคสมัยมีการแปรเปลี่ยนไป เช่น ศิลปะในยุคหนึ่งอาจเน้นเรื่องความจริง ทว่าเมื่อเวลาเปลี่ยน การมองศิลปะก็จะเปลี่ยนสู่การที่ศิลปินเรียนรู้ความจริงนั้น (กาญจนา แก้วเทพ และสมสุข หินวิมาน, 2551) นั่นก็หมายความว่า ผู้สูงอายุนั้นได้ทั้งจากอำนาจของศาสตร์ที่กำหนด รวมถึงเวลาหรือยุคสมัยที่จะกำหนดความหมายอันทำให้ต่างไปแต่ละยุคด้วย

และทั้งสองมิติก็จะเชื่อมโยง ปะทะ ได้แย่งกันเป็นเครือข่าย (ธงชัย วินิจจะกูล, 2534) ทั้งนี้ วาทกรรมบางอย่างก็จะก้าวมาเป็นวาทกรรมหลักและเบียดบังวาทกรรมอื่นๆ ลงไปโดยใช้กลวิธีต่างๆ เช่น การทำให้ดูเหมือนไร้เหตุผล ไม่น่าเชื่อถือ เป็นต้น

ฟูโกต์ได้ศึกษาวาทกรรมความบ้า การลงโทษ และเพศ ผ่านเอกสารต่างๆ และแสดงให้เห็นว่า สังคมได้สร้างวาทกรรมดังกล่าวขึ้นมา มีการผันเปลี่ยนไปแต่ละยุคสมัย และที่สำคัญคือ วาทกรรมนั้นเปลี่ยนแปลงไปอันเนื่องจากการผลิต “ความรู้” (knowledge) เรื่องความบ้า อาชญากรรม และเพศ ตามหลักวิทยาศาสตร์ และในท้ายที่สุด วาทกรรมก็มีอำนาจในการกำหนดอัตลักษณ์ (ธงชัย วินิจจะกูล, 2534) ในทำนองเดียวกัน ในกรณีของอัตลักษณ์ผู้สูงอายุก็อาจใช้ชุดความรู้ต่างๆ เช่น การแพทย์ สังคม ในการกำหนดความหมายผู้สูงอายุ โดยที่อาจมีการแปรเปลี่ยนจากอดีตสู่ปัจจุบันได้ไม่แตกต่างกัน

(3.5) ธงชัย วินิจจะกูล (2534) **สรุปการวิเคราะห์วาทกรรมของฟูโกต์** สนใจทั้งมิติ (1) การแสดงออกหรือสื่อสาร ควบคู่กับ (2) การศึกษาเครือข่าย กฎเกณฑ์ ค่านิยม การรับรู้ดังกล่าวไปพร้อมๆ กันกับมิติเรื่องอำนาจและความรู้ ทั้งนี้ เครือข่ายดังกล่าวก็อาจไม่จำเป็นต้องมีระบบหรือมีระเบียบที่สอดคล้องกันก็ได้ แต่มาจากการสื่อความหมายของแต่ละที่แต่ละแห่งจนไม่สามารถอ้างอิงความเป็นเจ้าของได้ ดังนั้น เพื่อความเข้าใจจึงจะต้องพิจารณาสถานการณ์ที่วาทกรรมแสดงออกมาหรือปฏิบัติการวาทกรรม (discourse practice) และการศึกษาเครือข่ายของวาทกรรมที่เรียงร้อยประสมประสานกัน หรือปฏิบัติการสังคมและวัฒนธรรม (socio cultural practice)

กาญจนา แก้วเทพ และสมสุข หินวิมาน (2551) ได้ยกตัวอย่างการศึกษาวาทกรรมเรื่องเพศ อาจจะมีกฎเกณฑ์ คือ

ทำได้ แต่ห้ามพูด
พูดได้ แต่ห้ามทำ
ทำได้ พูดได้
ห้ามทำ ห้ามพูด

รวมถึง มีวิธีการที่จะพูดถึง เช่น พูดได้ในพื้นที่ส่วนตัวแต่ห้ามพูดในที่สาธารณะ หรือหากจะพูดก็ต้องพูดตามความรู้เชิง “เพศศึกษา” ผู้ที่จะพูดก็ควรจะเป็นแพทย์มากกว่าสตรี เป็นต้น อันสื่อให้เห็นถึงเครือข่ายของวาทกรรมที่เกี่ยวข้องด้วย

(3.6) การศึกษาวาทกรรมของแฟร์คลาฟ เนื่องจากแนวคิดของฟูโกต์ค่อนข้างเป็นนามธรรม Norman Fairclough (Fairclough, 1992 และอ้างถึงใน อรรถาภิธานศัพท์, 2544) จึงได้นำแนวคิดดังกล่าวมาสรุปเป็นแนวทางการศึกษาวาทกรรมที่ค่อนข้างชัดเจน เพื่อจะแสดงให้เห็นว่า วาทกรรมมีลักษณะการก่อรูป หรือมีการเปลี่ยนแปลงหรือไม่อย่างไร ตลอดจนวาทกรรมนั้นจะมีปฏิบัติการ (discourse practice) หรือการแสดงออกเช่นไร และเชื่อมร้อยกับสังคมและวัฒนธรรมอย่างไร แฟร์คลาฟจึงกำหนดการศึกษาวาทกรรมโดยแบ่งออกเป็น 3 ส่วน โดยลำดับจากระดับภายในเนื้อหาสู่ระดับภายนอกเนื้อหาหรือสังคม ดังนี้

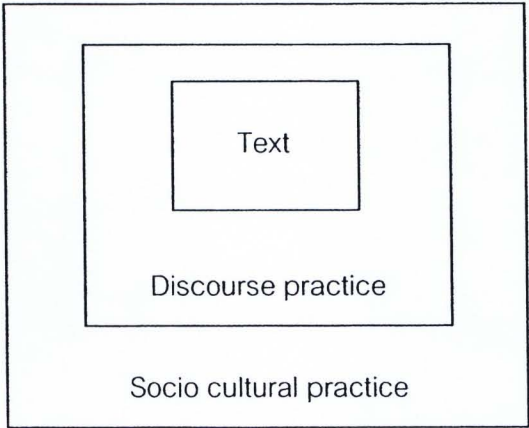
ส่วนแรก การศึกษาตัวบท (text) เป็นการวิเคราะห์ภาษาในตัวบทเพื่อให้ทราบว่าวาทกรรมใดปรากฏบ้าง โดยตัวบทที่สนใจจะครอบคลุมถึงการสื่อสารต่างๆ ตั้งแต่การสื่อสารระหว่างบุคคล การสื่อสารมวลชน เป็นต้น

ส่วนที่สอง การศึกษาปฏิบัติการวาทกรรม (discourse practice) จะสนใจการศึกษาระบวนการผลิตและการบริโภควาทกรรม (production and consumption) เพื่อแสดงให้เห็นถึงการผลิตและการครอบงำความคิดของบุคคลนั้นมีการปฏิบัติการเช่นไร เช่น ภายใต้วาทกรรมข่าว กระบวนการผลิตข่าวจะขึ้นอยู่กับการเลือกสื่อมวลชนจะเป็นสถาบันที่ผลิตข่าว ดังนั้นข่าวที่สำคัญที่อยู่หน้าหนึ่งจึงเป็นข่าวที่คัดเลือกตามวิธีคิดของสถาบันสื่อมวลชนมากกว่าสำคัญจริงในโลกความเป็นจริง นอกจากนั้นผู้บริโภคหรือผู้รับสารก็อาจตีความหมายตามสถาบันสื่อ โดยอาจจะเชื่อข่าวที่มาจากสื่อมวลชนมากกว่าที่เห็นเอง เป็นต้น อันถือเป็นผลกระทบที่วาทกรรมกำลังทำหน้าที่ครอบงำบุคคลให้ตกอยู่ภายใต้โครงสร้างสังคม

อนึ่ง แฟร์คลาฟจะสนใจวาทกรรมทั้งในด้านที่โครงสร้างกำหนดและมนุษย์เป็นผู้กำหนดแบบควบคู่กันอันต่างไปจากงานของฟูโกต์ช่วงแรกๆ ที่มุ่งเน้นเฉพาะในด้านแรก (อรรถาภิธานศัพท์, 2544) เนื่องจากบุคคลแต่ละบุคคลมีฐานะเป็นผู้กระทำด้วย อันทำให้อาจมีกลุ่มผู้รับสารบางคนอาจตีความหมายแตกต่างไปและสร้างความหมายใหม่ขึ้นมา อันถือเป็นวาทกรรมต่อต้านวาทกรรมหลักก็เป็นได้ เหตุนี้ การวิเคราะห์วาทกรรมอัตลักษณ์ผู้สูงอายุ จึงอาจมองได้ทั้งการปฏิบัติการที่ผ่านจากโครงสร้างสังคมที่กำหนดอัตลักษณ์ และในอีกด้านหนึ่ง ผู้สูงอายุก็อาจตีความหมาย รวมถึงการสร้างวาทกรรมอัตลักษณ์ที่ต่อต้านได้เช่นกัน

ส่วนที่สาม การศึกษาปฏิบัติการสังคมและวัฒนธรรม (socio cultural practice) จะพิจารณาการที่มีมิติสังคมและวัฒนธรรมจะเป็นผู้กำหนดวาทกรรม เช่น การเมือง เศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรม เป็นต้น

การศึกษาวาทกรรมของแฟร์คลาฟ สามารถพิจารณาได้จากรูปภาพที่ 5 นี้

รูปภาพที่ 5 การศึกษาวาทกรรมตามแนวทางของแฟร์คลาฟ

(3.7) การศึกษาวาทกรรมตามแนวทางของฟูโกต์และแฟร์คลาฟ เป็นหนึ่งในแนวทางสำคัญในการเผยให้เห็นอำนาจในสังคมที่กำหนดกดทับมนุษย์ และนำมาประยุกต์ในการศึกษามิติเรื่องชนชั้น เพศ สีผิว และสำหรับในที่นี้คือ “ผู้สูงอายุ” ซึ่งถือเป็นการศึกษารุ่นหลังที่เดินตามหลังการศึกษาในด้านอื่นๆ เหตุผลหนึ่งอาจเป็นเพราะมิติเรื่องผู้สูงอายุมามีหลังด้านอื่นๆ ก็ไม่ได้ ดังเช่น งานของ Featherstone และ Hepworth (1993 และ 2005) ได้นำแนวทางดังกล่าวมาศึกษาภาพของผู้สูงอายุในสื่อต่างๆ นับตั้งแต่ภาพวาด ภาพถ่าย จวบจน ภาพในสื่อมวลชน โดยพิจารณาจากทั้งมิติด้านเวลาและพื้นที่ และเผยให้เห็นว่า ภาพของผู้สูงอายุมีความแปรเปลี่ยนไปในสื่อต่างๆ ตามแต่ยุคสมัยและพื้นที่ที่แตกต่างกันและเป็นการประกอบสร้างตามวาทกรรมต่างๆ

เมื่อนำภาพของคนชรามาจัดเรียงกันตามระยะเวลา ก็จะพบว่า ภาพของคนชราจะมีความต่างกัน 3 ยุค คือ

ยุคแรก ภาพคนชราในอดีต (traditional image) จะมีทั้งภาพบวกและลบ กล่าวคือ ในด้านบวก เป็นภาพที่แสดงให้เห็นความเชี่ยวชาญ ความรู้ และความชำนาญ เช่น ภาพวาดของแรมบรันด์ ที่วาดตนเองยามชรา แต่จุดที่น่าสนใจคือ ความชำนาญดังกล่าวก็มีนัยยะสัมพันธ์กับอำนาจด้วย ส่วนภาพลบ คือ ภาพคนชราที่อ่อนแอ เสื่อมโทรม ซึ่งสอดคล้องกับวาทกรรมการแพทย์ในศตวรรษที่ 18 เป็นต้นมา ตลอดจนวาทกรรมสังคมทุนนิยมอุตสาหกรรมที่กำหนดผู้สูงอายุในแง่ความอ่อนด้อยและพึ่งพิง

ยุคที่สอง คือภาพคนชราในปัจจุบัน (modern image) หมายถึงภาพของผู้สูงอายุ นับตั้งสงครามโลกครั้งที่หนึ่งเป็นต้นมา และภาพก็มีความแตกต่างหลากหลายอย่างน้อย 4 ภาพ คือ ภาพแรก ภาพลบ ต่อเนื่องจากยุคแรก ภาพที่สอง ภาพคนชราที่หลากหลายขึ้น จะเป็นการพิจารณาคนชราตามทัศนะของสังคมยุคหลังสมัยใหม่ (post modernism) ที่มองว่า คนชราจะมีความแตกต่างหลากหลายตาม เพศ ชนชั้น เชื้อชาติ ภาพที่สาม ภาพคนชราที่กลัวแก่ จะเป็นกลุ่มคนชราที่ได้รับอิทธิพลจากสังคมสมัยใหม่ที่กำหนดอคติให้กับวัยชรา จึงกระตุ้นให้ผู้สูงอายุกลัวความชราและบริโภคสินค้าเพื่อต่อสู้ความชรา และภาพที่สี่ คือ ภาพคนชราที่มีไฟอยู่หรือเข้มแข็ง และมีคุณภาพ (active aging) อันหมายถึง ภาพคนชราที่มีพลังในการทำงานต่างจากเดิมที่มองว่าอ่อนแอ

และยุคที่สาม ภาพคนชราในอนาคต จะเป็นการคาดการณ์ภาพของคนชราในอนาคต โดยพิจารณาจากมิติด้านความก้าวหน้าทางการแพทย์ อันทำให้คนชราในอนาคตจะมีอายุยืนยาวยิ่งขึ้น รวมถึงผู้สูงอายุในยุคนี้ก็จะไม่มีมิติแห่งความสัมพันธ์เชิงการบริโภค ตลอดจนการต่อสู้ความหมายผู้สูงอายุในแง่ลบและสร้างมิติใหม่ในด้านบวก

งานดังกล่าวแสดงให้เห็นว่า ภาพคนชราทั้งสามยุคนั้นมีการเปลี่ยนแปลงไม่คงที่ และผลิตซ้ำผ่านปฏิบัติการวาทกรรม (discourse practice) ด้วยภาพที่มองเห็นในสังคมและมีอิทธิพลต่อคนในสังคมอย่างไม่รู้ตัว ทั้งภาพวาด ภาพถ่าย ภาพในสื่อ และส่วนที่สำคัญคือการเชื่อมโยงกับวาทกรรมต่างๆ รอบตัวในสังคม ดังแนวทางของปฏิบัติการสังคมและวัฒนธรรม (socio cultural practice) ทั้งวาทกรรมการแพทย์ วาทกรรมสังคมทุนนิยมอุตสาหกรรม และวาทกรรมการต่อสู้ของผู้สูงอายุ อันทำให้วาทกรรมอัตลักษณ์ผู้สูงอายุมีความหลากหลาย อย่างไรก็ตามดูเหมือนว่า วาทกรรมหลักที่สร้างความหมายให้ผู้สูงอายุยังเป็นยุคแรกมากเสียกว่า นั่นก็คือ ภาพลบมากกว่าบวก

(3.8) สำหรับในกรณีของไทย มีงานหลากหลายชิ้นที่แม้อาจจะมิได้ใช้แนวทางเรื่องวาทกรรมวิเคราะห์ผู้สูงอายุโดยตรงก็ตาม แต่เมื่อนำมาพิจารณาให้ละเอียดก็จะพบว่า งานในบางเลี้ยวบางส่วนก็เผยให้เห็นวาทกรรมผู้สูงอายุคร่าวๆ ทั้งการกำหนดความหมายของผู้สูงอายุ และการพยายามต่อสู้ความหมาย ซึ่งน่าจะเป็นบันไดสำหรับการศึกษอัตลักษณ์ของผู้สูงอายุต่อไปในอนาคต งานวิจัยที่นำมาอธิบายนี้เป็นงานวิจัยทั้งในหมู่นักการสื่อสาร จำนวน 3 ชิ้น และนักสังคมวิทยา จำนวน 1 ชิ้น ตามลำดับ คือ (1) "ภาพลักษณ์ของผู้สูงอายุในงานโฆษณาทางโทรทัศน์" ของ ปานจักษ์ ทองปาน (2540) (2) "หญิงชรา : ภาพตัวแทนในรายการสารคดีโทรทัศน์คนค้นคน" ของ พรพรรณ สมบูรณ์บัตติ (2549) (3) "การสื่อสารในสถานสงเคราะห์คนชราประเภท

เสียดำบริการของรัฐบาลและเอกชน” ของ อรพรรณ ขำสุวรรณ (2545) และ (4) “คนชราในสถานสงเคราะห์ : ชีวิตและตัวตน” ของ เรืองรอง ชาญวุฒิธรรม (2547)

งานทั้งสี่ชิ้นวางอยู่บนกรอบแนวคิดที่ว่า “ความชรา” ถูกประกอบสร้างความหมายขึ้นมาภายใต้สังคม และดูเหมือนว่า ความหมายที่สังคมได้ประกอบสร้างนั้นมีนัยยะที่ค่อนข้างลบ ขณะที่งานสองชิ้นแรกจะมุ่งเน้นการสื่อสารในระดับสื่อสารมวลชน ส่วนงานสองชิ้นหลังจะศึกษาการสื่อสารในพื้นที่สถานสงเคราะห์ทั้งในส่วนของภาครัฐและเอกชน

หากพิจารณาในกลุ่มแรก การสื่อสารในระดับสื่อสารมวลชน งานชิ้นแรกเรื่อง “ภาพลักษณ์ของผู้สูงอายุในงานโฆษณาทางโทรทัศน์” ของ ปานจักษ์ ทองปาน (2540) จะนำเสนอให้เห็นการประกอบสร้างวาทกรรมอัตลักษณ์คนชราจากสภาพของสังคมไทยและมิติด้านการโฆษณาหรือสังคมแบบบริโภคนิยม ทำให้เห็นภาพของคนชราไม่ได้มีลักษณะสะท้อนภาพความเป็นจริง แต่กลายเป็นภาพที่สังคมได้กำหนดอัตลักษณ์คนชราเพียงบางภาพ คือ ภาพกิจกรรมของผู้สูงอายุ ภาพผู้สูงอายุกับการถ่ายทอดวัฒนธรรม ภาพผู้สูงอายุกับภูมิปัญญา และภาพของผู้สูงอายุในแง่ลบ ทั้งนี้ การเสนอภาพดังกล่าวเป็นไปเพราะสภาพของสังคมไทยได้แปรเปลี่ยนสู่การมองคนชราในฐานะอ่อนแอ ตลอดจนการใช้ภาพคนชราเพื่อมุ่งเน้นการขายสินค้า ทั้งสำหรับคนทั่วไปเพื่อสื่อถึงความหมายความยาวนานของสินค้า อีกทั้งการขายผลิตภัณฑ์สำหรับผู้สูงอายุ

เฉกเช่นเดียวกันกับงานเรื่อง “หญิงชรา: ภาพตัวแทนในรายการสารคดีโทรทัศน์คนค้นคน” ของ พรพรรณ สมบูรณ์บัตติ (2549) ก็เห็นพ้องว่า สารคดีโทรทัศน์ยอมนิยมที่มุ่งเน้นการนำเสนอความเป็นจริงก็ประกอบสร้างภาพหญิงชราอีกรูปแบบหนึ่งที่ต่างไปจากความเข้าใจของคนทั่วไปว่าจะต้องอ่อนแอหรือเกษียณอยู่กับบ้าน ด้วยการสร้างภาพของหญิงชราที่แม้จะอ่อนแอเสื่อมโทรมไร้การศึกษายากจนแต่กลับไม่ยอมแพ้ต่ออุปสรรคใดๆ และพร้อมที่จะต่อสู้กับปัญหาอันเป็นผลพวงจากสังคมสมัยใหม่ไม่ว่าจะเป็นปัญหาจากรัฐ เศรษฐกิจ และสังคม

ทว่า จุดที่แตกต่างกันไปจากงานของปานจักษ์ 2 ประการ คือ ประการแรก มุมมองการเล่าเรื่อง งานชิ้นนี้ชี้ให้เห็นถึงกลยุทธ์ของการสร้างภาพหญิงชราในรูปแบบดังกล่าวมาจากการ “เล่าเรื่อง” ผู้สูงอายุที่มาจากสายตาของคนชั้นกลาง (ที่ยังไม่ชรา) เพื่อที่จะทำให้เข้าใจตนเองโดยเทียบกับคนอื่นแล้ว ยังทำให้เข้าใจปัญหาของหญิงชราที่ประสบจากสังคมสมัยใหม่ด้วย และประการที่สอง กลวิธีการนำเสนอภาพของหญิงชรา ในขณะที่งานชิ้นแรกนำเสนอเฉพาะการจำแนกเนื้อหาหรือการจำแนกตัวบท (text) เท่านั้น งานของพรพรรณ กลับนำเสนอให้เห็นกลวิธีการนำเสนอภาพของหญิงชรา หรือกระบวนการผลิตความหมาย (production of meaning) โดยใช้เทคนิคคู่ตรงข้าม (binary opposition) กล่าวคือ การผนวกภาพของหญิงชราเข้าร่วมกับ

กระบวนการต่างๆ ในสังคม อาทิ การเมือง เศรษฐกิจ สังคม การเปรียบเทียบเชิงสัญลักษณ์ การตั้งคำถาม การสร้างนิยามให้แก่คนชรา และการใช้ภาพและเสียง

ส่วนงานกลุ่มที่สอง จะมุ่งเน้นการสื่อสารระดับสังคมในพื้นที่ “สถานสงเคราะห์คนชรา” ยังผลให้ความหมายของผู้สูงอายุมีความหมายที่แตกต่างไปจากงานกลุ่มแรก กล่าวคือ ประการแรก การเน้นย้ำมิติความอ่อนแอทางด้านร่างกายตามวาทกรรมการแพทย์ที่มองคนชราคือความเจ็บป่วย และประการที่สอง การชี้ให้เห็นคนชราในฐานะความพึงพิงดูแล อันเป็นผลมาจากวาทกรรมสังคมสมัยใหม่ที่นิยามคนชราคือคนที่ไม่สามารถก่อให้เกิดผลผลิตได้ ดังนั้น ไม่ว่าจะเป็นรัฐบาลหรือเอกชนจำเป็นต้องสนับสนุนทางด้านสวัสดิการ ทั้งนี้ แนวคิดนี้ก้าวเข้ามาสู่สังคมไทยนับตั้งแต่ปลายพุทธศตวรรษที่ 24 เป็นต้นมา

เมื่อลองพิจารณาการสร้างความหมายของคนชราในสถานสงเคราะห์พบว่า งานชิ้นนี้จะมีจุดเด่นแตกต่างจากงานทั้งสองชิ้นที่ผ่านมา คือ

(1) การศึกษาการสื่อสารผ่านการสนทนา ด้วยการสัมภาษณ์คนชราและการเข้าสังเกตการณ์ในบ้านพัก โดยเฉพาะงานของ อรรวรรณ ขำสุวรรณ (2545) ได้ศึกษาการสนทนาของผู้สูงอายุและผู้ดูแลในบ้านพักคนชราของรัฐและเอกชนที่เสียเงินก็พบว่า ในปากของคนชราจะมองตนเองทั้งด้านบวกและลบ เช่น ชี้แจงจุดแข็ง แต่ใจเย็น ส่วนผู้ดูแลจะมองผู้สูงอายุทั้งในแง่ลบ เช่น นำสงสาร เหมือนเด็ก ดึกตา และเหมือนใบไม้ที่กำลังจะร่วง แต่หากเป็นผู้ดูแลในสถานสงเคราะห์คนชราภาครัฐที่เสียเงินนั้นจะมองคนชราค่อนข้างบวกคือ มีการศึกษาสูง มีศรัทธาบรรดาศักดิ์ มิใช่จะถูกทอดทิ้งเมื่อเทียบกับงานของ เรืองรอง (2547) ที่ศึกษาคนชราในสถานสงเคราะห์รัฐที่ไม่ได้จ่ายเงิน แต่อย่างไรก็ดี ทั้งสองชิ้นก็ยังพิจารณาผู้สูงอายุภายใต้สถานสงเคราะห์ที่ยังต้องปฏิบัติต่อคนชราอย่างเป็นกรณีพิเศษ เช่น การเอาใจใส่ การต้องดูแลภายใต้ความเชี่ยวชาญของแพทย์ แต่ในอีกด้านหนึ่งในบางคราวยังอยู่ภายใต้วัฒนธรรมการเคารพผู้ใหญ่ ดังเช่น การใช้สรรพนามนับญาติ เป็นต้น

(2) การศึกษาการกำหนดความหมายของคนชราผ่านอำนาจในการกำหนดเงื่อนไขร่างของคนชราที่พักอยู่ในบ้านพัก ตามกรอบแนวคิดของฟูโกต์ อาทิ การกำหนดเรื่องพื้นที่และเวลาในด้านของพื้นที่ บ้านพักคนชรากำหนดพื้นที่การนอน การกิน การอาบน้ำ และการทำกิจกรรมต่างๆ ส่วนในด้านของเวลา คนชราที่พักอยู่ภายใต้บ้านพักก็ต้องปฏิบัติตามวิถีชีวิตของตนภายใต้ข้อกำหนดของบ้านพักอย่างเข้มงวด เช่น เวลากิน นอน ทำกิจกรรม และการออกนอกบ้าน จำเป็นต้องมีการขออนุญาต เท่ากับว่า อัตลักษณ์ของผู้สูงอายุในบ้านพักได้ถูกกลืนกลายเป็นอัตลักษณ์ที่บ้านพักได้กำหนดไปเสียแล้ว (เรืองรอง ชาญฉนิษฐา, 2547)

งานทั้งหมดนี้นำเสนอให้เห็นอำนาจของสังคมเป็นผู้นิยามความหมายของคนชรา ในมิติเชิงลบมากกว่าบวก โดยเฉพาะความอ่อนแอ พึ่งพิง และยากไร้ โดยผ่านกระบวนการสื่อสาร ทั้งในระดับสื่อมวลชน ทั้งโฆษณา และสารคดีโทรทัศน์ ตลอดจนการสื่อสารระหว่างบุคคลใน “บ้านพัก” คนชรา ทั้งนี้ อัตลักษณ์ของคนชราในแง่ลบได้รับการประกอบสร้างขึ้นผ่านวาทกรรมของการแพทย์ สังคมทุนนิยมอุตสาหกรรม และรัฐสวัสดิการ อย่างไรก็ตามอัตลักษณ์ของคนชราก็ยังอาจมีมิติที่แตกต่างกันไปสองด้าน ด้านบวก คือ ภูมิปัญญา การถ่ายทอดวัฒนธรรม ความเป็นแม่ ซึ่งมิติดังกล่าวนี้นี้แสดงให้เห็นคุณค่าของวัยชราในสังคมไทย เพียงแต่ว่ามิติเช่นนี้ถูกลดทอนลงเมื่ออยู่ภายใต้บริบท “สื่อมวลชน” และ “บ้านพักคนชรา” ส่วนในด้านที่สอง คือ การขายหรือการตลาด ซึ่งถือเป็นอัตลักษณ์ที่ประกอบสร้างขึ้นภายใต้กรอบความคิดเรื่องการบริโภคนิยม วัยชราจึงได้รับการให้ความหมายถึงกลุ่มเป้าหมายที่ซื้อสินค้าและเป็นตัวแทนของความมั่นคงยั่งยืน

ในขณะที่มิติแรกมุ่งเน้นกระบวนการสร้างความหมายอัตลักษณ์คนชราที่มาจากสภาพของสังคมเป็นผู้กำหนด ในลำดับต่อไปนี้จะนำเสนอให้เห็นกระบวนการต่อสู่ความหมายของปัจเจกบุคคลหรือคนชราที่มีต่อนิยามที่ถูกกำหนด

ดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้นว่า แนวคิดอัตลักษณ์ในยุคของหลังสมัยใหม่จะพิจารณาถึงการที่ปัจเจกบุคคลจะมีอำนาจในการต่อสู่ความหมาย และการต่อสู่ความหมายนั้นก็อยู่บนกรอบหรือแนวทางที่สังคมเป็นตัวกำหนด เมื่อนำแนวคิดดังกล่าวมาปรับกับผู้สูงอายุก็พบว่า ผู้สูงอายุก็ย่อมจะต่อสู่ความหมายได้ ในงานทั้งหมดมีงานเพียงสองชิ้นคือ งานเรื่อง “หญิงชรา: ภาพตัวแทนในรายการสารคดีโทรทัศน์คนค้นคน” ของ พรพรรณ สมบูรณ์บัติ (2549) และ “คนชราในสถานสงเคราะห์: ชีวิตและตัวตน” ของ เรืองรอง ชาญวุฒิธรรม (2547) จะนำเสนอให้เห็นความพยายามในการต่อสู่ความหมายของคนชรา

งานของพรพรรณ เสนอให้เห็นว่า ภายใต้กลยุทธ์ที่สารคดีโทรทัศน์ที่เน้นความเป็นจริงด้วยการเล่าเรื่อง ตัวละคร จาก มุมกล้อง เสียง นำเสนอภาพของหญิงชรา ทำให้ผู้ชมส่วนใหญ่ก็จะคล้อยตามการชักจูงของผู้ผลิต ทว่าก็มีได้หมายความว่าเหมือนกันหมด เพราะในบางประเด็น คือ “หญิงชราคือผู้ไร้คุณค่าสำหรับลูก” กลับเป็นมิติเกิดความขัดแย้งอย่างสูง จำนวนครึ่งหนึ่งเห็นสอดคล้องกับที่ผู้ผลิตกำหนดความหมาย บางคนโดยเฉพาะผู้สูงอายุที่อยู่บ้านพักคนชราถึงกับกลัมน้ำตาไม่อยู่เพราะเป็นประสบการณ์ร่วม แต่อีกครึ่งหนึ่งมีทั้งขัดแย้งและต่อรองความหมาย โดยวางอยู่บนความกตัญญูทศเวที และเงื่อนไขของลูกหลานที่แตกต่างกันซึ่งย่อมมีทั้งดีและไม่ดี

เช่นเดียวกันกับงานของเรืองรองที่ศึกษาคนชราในสถานสงเคราะห์ ถึงแม้ว่าจะถูกพื้นที่บ้านพักกำหนดร่างกาย ทั้งด้านกายภาพและด้านเวลา กระนั้นก็ตาม คนชราก็มีกลไกในการ

ต่อสู้เพื่อเรียกตัวตนที่แท้จริงออกมาด้วยกลวิธีต่างๆ (1) การหลีกเลี่ยง ได้แก่ การหนีเที่ยว การซื้ออาหารรับประทานเอง การขอกลับบ้าน (2) การนิยามตนเองว่า มิใช่เป็นคนชราที่ถูกทอดทิ้ง แต่เลือกมาอยู่ที่นี่เอง (3) การใช้ “ความอ่อนแอ” ของตนเป็นเครื่องมือการหาเงินเพิ่มเติม ทั้งหมดนี้ก็เพื่อความพยายามรื้อฟื้นอัตลักษณ์ของตนภายใต้ข้อจำกัดของพื้นที่บ้านพักคนชราที่สร้างขึ้น

งานทั้งสองชิ้นนี้จะพยายามนำเสนอให้เห็นความพยายามต่อสู้ความหมาย แต่ก็ยังมีนัยยะของการต่อสู้ในระดับตนเองและยังมิได้เคลื่อนย้ายออกไปสู่สังคม จึงอาจทำให้อัตลักษณ์ดังกล่าวมีความหยุดนิ่งกับตนเอง และไม่นำพาสู่การเคลื่อนไหวในรูปแบบของพลังทางสังคม (social movement) ดังนั้น หากมีการขยายการวิเคราะห์สู่การต่อสู้ด้วยการสื่อสารในรูปแบบอื่นๆ เช่น การสื่อสารความหมายด้วยสื่อ หรือกิจกรรม ผ่านสื่อสารมวลชน สื่อบุคคล กลุ่ม หรือสื่อสมัยใหม่ ก็อาจช่วยผลักดันการสร้างวาทกรรมอัตลักษณ์ของผู้สูงวัยในแง่บวกได้

หากกล่าวโดยสรุป โดยนำแนวคิดของ Fairclough (1995: 59) ที่พิจารณา วาทกรรมอัตลักษณ์ 3 ด้าน คือ ตัวบท (text) ปฏิบัติการวาทกรรม (discourse practice) และ ปฏิบัติการสังคมและวัฒนธรรม (socio cultural practice) มาอภิปรายกับงานวิจัยทั้งหมดนี้ก็จะพบข้อสังเกตที่น่าสนใจคือ

ในด้านของตัวบท งานทั้งหมดนำเสนอให้เห็นกระบวนการสร้างนิยามความหมายของคนชราที่มีความหลากหลาย ทั้งบวกและลบ แต่ดูเหมือนว่าจะมีแนวโน้มในด้านลบมากกว่าด้านบวก นับตั้งแต่ สื่อโฆษณา สารคดีโทรทัศน์ และการสื่อสารระหว่างบุคคลในสถานสงเคราะห์

ในด้านของปฏิบัติการวาทกรรม งานวิจัยดังกล่าวแสดงให้เห็นมิติการนำเสนอ วาทกรรมอัตลักษณ์ของคนชราที่มาจากสองทิศทางคือ ทิศทางแรก สังคมเป็นผู้กำหนดความหมายของคนชรา โดยกลวิธีต่างๆ นับตั้งแต่การใช้ภาพและเสียงด้วยเทคนิคคู่ตรงกันข้าม ดังกรณีของสารคดีโทรทัศน์ และการใช้คำพูดในกรณีของบ้านพักคนชรา ส่วนทิศทางที่สองคือปัจเจกบุคคลหรือคนชราที่มีอำนาจในการต่อรองความหมายภายใต้กรอบความหมายที่สังคมสร้างขึ้น ซึ่งอาจมีทั้งการยอมรับความหมายหรืออัตลักษณ์ที่สังคมกำหนด (social identity) และการพยายามต่อรองอัตลักษณ์เดิมของตน

ในด้านปฏิบัติการสังคมและวัฒนธรรมพบว่า มิติของสังคมและวัฒนธรรม และ มิติของสื่อจะเป็นผู้กำหนดวาทกรรมอัตลักษณ์ของวัยชรา

ในส่วนแรกบริบทสังคมและวัฒนธรรม วาทกรรมอัตลักษณ์ของคนชราจะมีความหลากหลาย โดยวาทกรรมหลักที่ครอบงำอยู่ก็คือ วาทกรรมการแพทย์ วาทกรรมสังคมทุนนิยม วาทกรรมของสังคมบริโภคนิยม และวาทกรรมรัฐสวัสดิการ อันทำให้ภาพของคนชรา มีนัยยะเชิง

ลบ อ่อนแอ ต้องพึ่งพิง และเป็น “วัตถุหรือสินค้า” กลุ่มเป้าหมายการบริโภค แต่ก็ยังคงมีวาทกรรม กระแสรอง ก็คือ วาทกรรมผู้สูงอายุไทย ที่น่านับถือ น่าเคารพ ที่พยายามต่อกรการนิยามอัตลักษณ์ของตนในแง่บวก ซึ่งในทีนี้ยังคงมีปริมาณค่อนข้างน้อย อันอาจเนื่องมาจากบริบทสังคมไทยในปัจจุบัน รวมถึงข้อจำกัดด้านวัตถุหรือสื่อที่นำมาศึกษา

สำหรับมิติของสื่อ สื่อที่แตกต่างกันทั้งสื่อมวลชน คือ โฆษณา และสื่อโทรทัศน์ รายการสารคดี จะมีขั้นตอนการกำหนดความหมายอัตลักษณ์ของผู้สูงอายุ กล่าวคือ สื่อโฆษณานิยมการขาย ดังนั้น ภาพของผู้สูงอายุจึงมีนัยยะแห่งการกลายเป็นวัตถุสินค้า ส่วนรายการสารคดีก็ต้องเน้นแง่มุมความจริงที่น่าสนใจ และสิ่งที่ถูกนำเสนออีกคือ ภาพของหญิงชราที่น่าสงสารแต่ก็ยังคงต้องต่อสู้ ใกล้เคียงกับสื่อบุคคลในบ้านพักคนชรา

จากข้อสรุปทั้งสามประการสามารถต่อยอดสู่งานวิจัยอนาคต (1) การศึกษาการต่อสู้ความหมายของอัตลักษณ์คนชราที่หลากหลายโดยอาจเน้นในมิติเวลาและพื้นที่ รวมถึง (2) การขยายขอบเขตการศึกษาจากสื่อที่มีข้อจำกัด เช่น สื่อบุคคลในบ้านพักคนชรา สื่อมวลชน ไปสู่กลุ่มคนชราที่มีความเข้มแข็งและมีคุณภาพเพื่อให้เห็นแนวทางการต่อสู้อัตลักษณ์ที่เพิ่มเติมยิ่งขึ้น พร้อมทั้งเปรียบเทียบแนวทางที่สามารถต่อสู้อัตลักษณ์จากระดับปัจเจกสู่ระดับสังคมซึ่งจะเป็นส่วนสำคัญของงานวิจัยนี้

4. กรอบการวิจัย

เพื่อตอบวัตถุประสงค์การวิจัยสามข้อของงานวิจัยเรื่อง “การสื่อสารกับวาทกรรมอัตลักษณ์ผู้สูงอายุในสังคมไทย” คือ

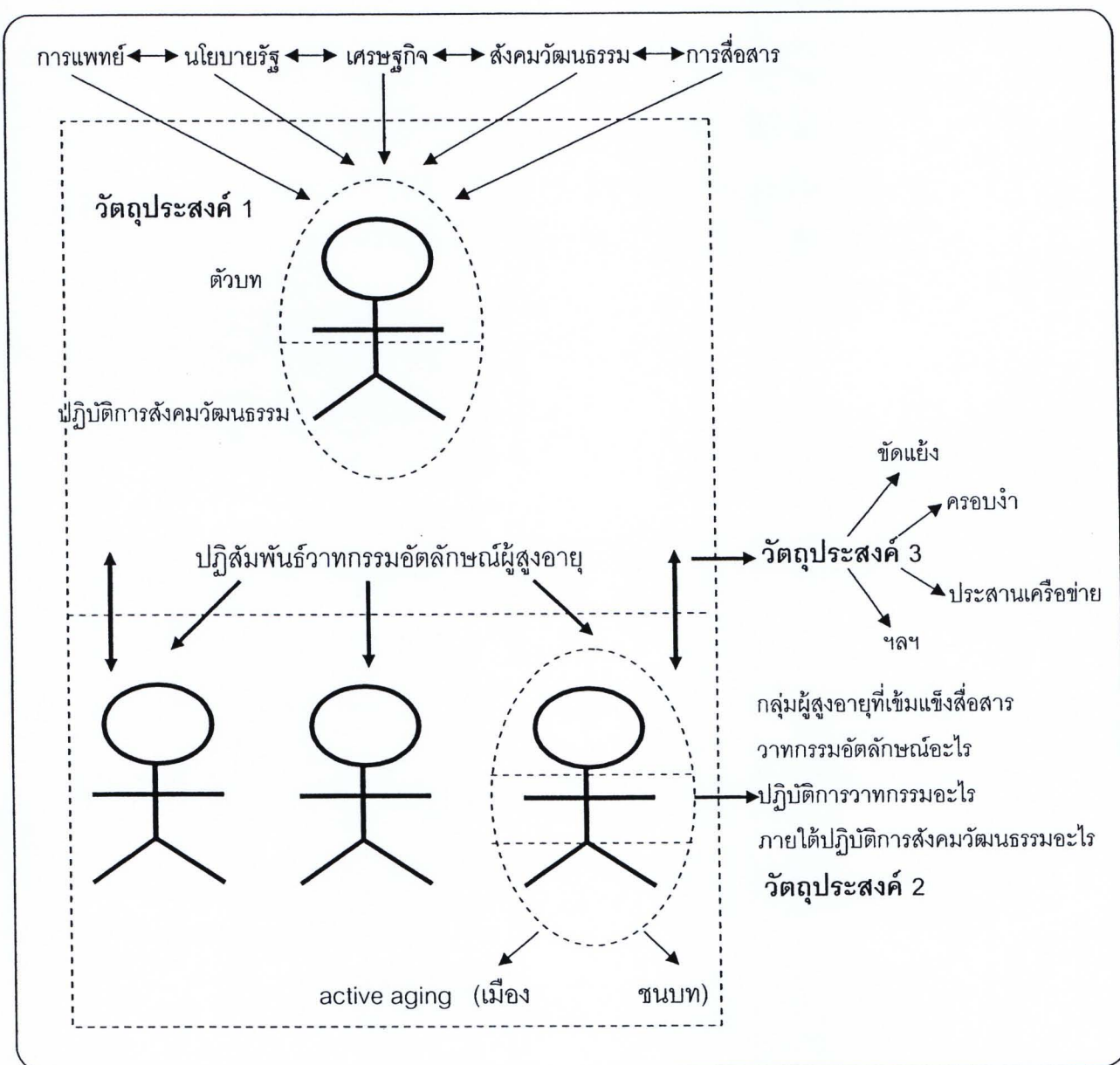
ข้อแรก การศึกษาการสร้างวาทกรรมอัตลักษณ์ผู้สูงอายุไทยผ่านสถาบันการแพทย์ นโยบายรัฐ เศรษฐกิจ สังคมวัฒนธรรม และการสื่อสาร

ข้อที่สอง การศึกษาการสร้างวาทกรรมอัตลักษณ์ผู้สูงอายุไทยของผู้สูงอายุในเมืองและชนบทที่เข้มแข็งและมีคุณภาพ

และข้อที่สาม ศึกษาความสัมพันธ์ของวาทกรรมอัตลักษณ์ผู้สูงอายุไทยทั้งสถาบันและกลุ่มผู้สูงอายุในเมืองและชนบทที่เข้มแข็งและมีคุณภาพ

งานวิจัยนี้นำแนวคิดสามแนวคิดที่กล่าวไปแล้วในข้างต้น คือ ผู้สูงอายุ อัตลักษณ์ และการสื่อสาร/วาทกรรม ภายใต้สำนักวัฒนธรรมศึกษามาร้อยเรียงเป็นกรอบการวิจัย โดยมีฐานคิดที่เชื่อว่า อัตลักษณ์ของผู้สูงอายุไทยในปัจจุบันเป็นวาทกรรมอัตลักษณ์ที่ประกอบสร้างขึ้นสองด้าน คือ ด้านแรก สถาบันหลักในสังคม คือ การแพทย์ นโยบายรัฐ เศรษฐกิจ สังคมวัฒนธรรม และการ

สื่อสาร เป็นผู้ใช้อำนาจกำหนดความหมายผ่านภาษาหรือวาทกรรมต่างๆ (Westerhof and Tulle, 2007) และในอีกด้านหนึ่ง ผู้สูงอายุโดยเฉพาะกลุ่มผู้สูงอายุที่เข้มแข็งและมีคุณภาพ (active aging) ทั้งในเมืองและชนบท ต่างก็บริโภคความหมายและสร้างวาทกรรมอัตลักษณ์ของตนออกไปในคราวเดียวกัน เพื่อแสดงให้เห็นว่าผู้สูงอายุยังคงมีคุณค่าในสังคม ดังแผนภาพต่อไปนี้

รูปภาพที่ 6 กรอบการวิจัย

อย่างไรก็ตาม เนื่องจากอัตลักษณ์เป็นเรื่องสลับซับซ้อน และเป็นกระบวนการที่ไม่หยุดนิ่ง วาทกรรมอัตลักษณ์ที่สถาบันต่างๆ ได้สร้างขึ้นนั้น ก็ย่อมมีความหลากหลาย (ดังแผนภาพที่มีภาพของผู้สูงอายุที่หลากหลาย และอาจมีทั้งวาทกรรมหลักและวาทกรรมรอง) อาจมีความต่างตาม

สถาบัน ตลอดจนการเปลี่ยนแปลงตามเวลาที่ผันผ่านด้วย ซึ่งจะเป็นข้อพิสูจน์ให้เห็นว่า วาทกรรมอัตลักษณ์มิใช่เป็นเรื่องตายตัวแต่เป็นกระบวนการที่กลายเป็น (becoming) และไม่หยุดนิ่งรวมถึงมีการเปลี่ยนแปลงได้

และในเวลาเดียวกัน แม้แต่ผู้สูงอายุที่เข้มแข็งและมีคุณภาพ (active aging) ก็ย่อมมีทั้งการสร้างวาทกรรมอัตลักษณ์ ด้านหนึ่งก็อาจจะเห็นด้วยกับวาทกรรมที่สถาบันในสังคมสร้างขึ้น และในอีกด้านหนึ่งก็อาจต่อสู้ต่อรองหรือสร้างวาทกรรมใหม่ ยิ่งไปกว่านั้นอัตลักษณ์ของกลุ่มผู้สูงอายุกลุ่มนี้ก็ย่อมมีการเปลี่ยนแปลงได้เช่นกันภายใต้เงื่อนไขบางอย่าง

ในท้ายที่สุด การศึกษา “การสื่อสารกับวาทกรรมอัตลักษณ์ผู้สูงอายุในสังคมไทย” จะนำเสนอให้เห็นความสัมพันธ์ของวาทกรรมอัตลักษณ์ที่ปะทะและประสานกันระหว่างสถาบันกับกลุ่มผู้สูงอายุในสามด้านเบื้องต้น คือ ความขัดแย้ง การครอบงำ และการประสานโยงใยกัน หรืออาจมีด้านอื่นอีก และทั้งหมดจะนำไปสู่ข้อเสนอต่อการพัฒนาผู้สูงอายุโดยเฉพาะในด้านการสื่อสารในอนาคต